

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 12 (17341)

2007 чылдың
ФЕВРАЛЬ 2,
пятница

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 20.30
Садар өртээ – 5 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылда ажылының дугайында ОТЧЕТ

КИРИЛДЕ

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылда ажыл-чорудулгазы Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралында Айыткалында база Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралында Айыткалында айыткан кол-кол угланышкынар езугаар боттанып келген. Ол болза чурттуң Президентизиниң тодаратканы мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерде, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Соңгулда мурнунда программазының чүүлдеринде, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң Баш удур санаашкынында, «Тыва Республиканың 2006 чылда республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда айыткан хемчеглерни күүседиринче уг-шиглиг турган ол кол сорулганы – республиканың чурттакчыларының чаагай чоруун көскүзү-биле бедидерин хандырарынче база амыдыралдың шынарын экижидеринче угланган турган.

I. Күрүне башкарылгасы болгаш кадр политиказы

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Федералдыг Хуралга Айыткалында салган сорулгаларны күүседир-биле хемчеглерни ажылдап кылган турган. 93 пунктуң 64-ү күүсеттинген, 26-зы күүселдеде турар, контрольда 3 пункт бар. Чазак Даргазының Улуг Хуралга Айыткалы күүседир-биле ажылдап кылган 243 хемчегниң 195-и күүсеттинген, 43-ү күүселдеде турар, 5-и – контрольда.

2006 чылда республиканың Чазак Даргазының Соңгулда мурнунда программазының хемчеглерин күүседир талазы-биле ажылдар уламчылаан. 387 хемчегден 341-и күүсеттинген, күүселдеде 43 хемчег чоруп турар, контрольда – 3. Чазак Даргазының соңгулда мурнунда ужуражылгаларының үезинде соңгукчулар чагыгларын күүседир-биле көрдүнгөн 1133 хемчеглерден 997-зи күүсеттинген, күүселдеде – 133, контрольда 3 хемчег туруп турар.

Республиканың 2005 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазак Отчедун кожууннарда болгаш Ак-Довурак, Кызыл хоорайларга таныштырып турда кирген шүгүмчүлелдерге болгаш саналдарга хамаарыштыр күүседир-биле дөзевилээн 309 хемчегден 211-и күүсеттинген, 94-ү күүседириниң кырында келген, 4-ү контрольга алган.

2006 чылдың январь 1-ден эгелеп тус черниң бот-башкарылгасының дугайында чаа хоойлужудулга күштүг болуп кирген. 2003 чылдың октябрь 6-дагы «Россия Федерациязынга тус черниң бот-башкарылгасын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» № 131-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүр, аңаа кири-

ген өскерилгелерни болгаш немелделерни база өске-даа хүлээп алдырган нормативтиг эрге-хоойлу актыларын барымдаалап, тус чер уjur-дузалыг айтырыгларны организастаар болгаш дээштиг шиитпирлээр дээш кичээнгейни улгаттырган, ылангыя муниципалдыг башкарылгага дамчыткан чамдык күрүне бүрүн эргелерин боттандырар талазы-биле. Шупту муниципалитеттерниң уставтарын Россия Федерациязының күрүне даңзызынче кириген. 2006 чылдың октябрь 1-ден эгелеп республиканың Саң-хөө яамызының кожууннарда саң-хөө эргелелдерин тус чер бот-башкарылгасының бүрүн эргезинче дамчыткан. Организастыг 57 хемчегни боттандырган, оларның иштинде эрге-хоойлу, экономика, социал база саң-хөө айтырыгларының, өнчүнү аңгылаарының талазы-биле муниципалдыг тургузулгаларга семинар-хуралдар кирип турар. № 131-ФХ федералдыг хоойлуну боттандырар талазы-биле Ведомстволар аразының комиссиязы 14 хуралды эрттирген, аңаа черлерни чизелээриниң болгаш аңгылап демдектээриниң, юридиктиг черлерниң болгаш хууда кижилерниң шимчeves хөрөнгизин паспорттарының болгаш өртөөн эде санаарының база аңаа эргелерниң күрүне бүрүткелин кылырының, күрүне өнчүзү болуп турар эт-хөрөнгини муниципалдыг деңнелче дамчыдып бээриниң; муниципалдыг тургузулгаларга бюджеттер күүселдезиниң; үндүрүгге онаажыр баазаны калбартырының дугайында болгаш өске-даа тус чер бот-башкарылгасын организастаарының чугула айтырыгларын сайгарып көргөн.

№ 184-ФХ, 198-ФХ, 199-ФХ, 210-ФХ федералдыг хоойлулар-биле субъектилерге дамчыдып берген бүрүн эргелерни боттандырары-биле 21 хоойлуну, 31 Чазак доктаалын, 3 республика программазын хүлээп алган, муниципалдыг тургузулгаларның хүлээп алырынга үлегер-чижек болуп 124 нор-

мативтиг эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылгаш, сүмелеп кириген.

2006 чылдың октябрь 8-те Чаа-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннарның муниципалдыг тургузулгаларының удуртукчуларының база Улуг-Хем, Таңды кожууннарның төлээлелге органнарының депутаттарының соңгулдаларын эрттирген. Хостуг албан-дужаалдарны ээлээри дээш эрттирген конкурстарның түңнели-биле Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Кызыл болгаш Эрзин кожууннарның чагырга даргаларын томуйлаан. Юбилейлиг хемчеглер эрттирерин белеткээри-биле үнүшкүнүг хуралдарны организастаан: Бай-Тайга, Өвүр, Эрзин кожууннарның 65 чылынга, Хову-Аксы суурнуң 50, Өөктүң 120, Владимировканың 100, Кундустуг суурнуң 100, Тарлагның 110, Дерзиг-Аксының 100 чылынга дүүштүр база ТАР-ның тургустунганының 85 чылынга хамаарыштыр Кочетов суурга олар эрткен. Чазак Даргазы республиканың хөй кезинге чораан, тус чер бот-башкарылгасының нарын айтырыгларынга хамаарышкан 19 протокол шиитпирлери хүлээп алдырган.

Россия Федерациязының Президентизиниң СФО-да Бүрүн эргелиг төлээзи А.В. Квашнинниң республикага чораан үезинде чугаалаан шүгүмчүлелдеринге база даалгаларынга хамаарыштыр хемчеглерни боттандырары-биле 5 доктаалды хүлээп алган, олар-биле 198 хемчегни бадылаан, олардан 176-ны күүсеткен, 22 хемчегни күүседип турар.

Отчеттуг чылда Тыва Республиканың Чазак Даргазы Президент Администрациязының, Россия Федерациязының Чазааның, Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазының, федералдыг яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары-биле 75 удаа ужурашкаш, республиканың социал-экономиктиг айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

2006 чылдың апрель 26-да Томск хоорайга Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Россияның Президентизи В.В. Путин-биле ужурашкан, ынчан «Кызыл – Курагино» демир-орук шугумун тударының база «Тываэнерго» ААН-ниң Кызыл ЧЭТ-ин калбартырын үе-чада аайы-биле акшаландырарының айтырыгларын сайгарып чугаалашкан. Чурттуң Президентизи чогуур даалгаларны берген.

Россия Федерациязының Чазак делегациязының составында республиканың Чазак Даргазы КУР-га, Пекин хоорайга чораан, Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери С.В. Пугачев, Л.Б. Нарусова-биле кады Санкт-Петербуртка болган Улустар аразының Х экономиктиг чыыжынга, Монако хаан күрүнезинге Кранс Монтана чыыштың чыл санында эртер он чедиги сессиязынга киришкен, аңаа республиканың таныштырылгасын организастаан. Республиканың Чазак кежигүннери «Россияның ОЭК XXI

чүс чылда» деп Бүгү-россияның дөрткү энергетика чыыжының, улустар аразының Сочиге болган экономиктиг чыыжының, тудуг дериглериниң болгаш материалдарының Москвага болган делгелгезиниң ажылынга киришкен.

Москваның Чазаа биле Тыва Республиканың Чазааның аразында садыг-экономика, эртем-техника болгаш культура талазы-биле кады ажылдажылга дугайында Протоколга болгаш Дугуржулгага; республиканың Чазаа биле «Газпром» Ажык акционер ниитилел аразында кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгага; республиканың энергетиказын хөгжүдөрүниң кедилиг угланышкынарының болгаш мурнады хөгжүдөр айтырыгларының талазы-биле «Кремль» КФУБ энергетика компаниязының төлээлекчилери-биле, Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейинге Аржаан-2 базырыктан казып тыпкан культураның үнелиг чүүлдерин дамчыдып бээр дугайында Күрүне Эрмитажының удуртулгазы-биле ийи талалыг протоколдарга ат салдырган.

Мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандырар сорулга-биле республиканың Чазаа адаандан үстүнге чедир башкарылганы тургускан. Кадык камгалалын, өөредилгени, чурттаар орансава тудуун болгаш агроүлетпүр комплекзин хөгжүдөрүниң айтырыгларының талазы-биле Ведомстволар аразының комиссиязын болгаш ажылчын бөлүктөрни тургускан. Муниципалдыг каттыжышкынарда штабтар болгаш ажылчын бөлүктөр ажылдап турар. Национал төлевилелдерни боттандырар талазы-биле республика сайыды, адырлар яамыларында сайыттарның бирги оралакчылары албандужаалдарны тургускан. Кол-кол хемчеглерни Сибирь Федералдыг округтуң киржилгези-биле дүүштүрүп турган. Республиканың Чазаа биле мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандырып турар федералдыг яамылар аразында дугуржулгаларның үндезинге эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле кады ажылдажылганы боттандырып келген. Россия Федерациязының Чазааның бадылааны чаңгыс аай саавыр езугаар кылган хемчеглерниң күүселдезин Чазак Чөвүлелинге ай санында сайгарып чугаалажып турар.

Отчеттуг үеде Чазактың 59 хуралын, оон Чөвүлелиниң 47 хуралын эрттирген, оларга 1478 доктаалды чугаалажып көргөш хүлээп алган, 416 айтышкын хүлээп алдырган. Хоойлу үндүрүп саналдар чурум-биле Чазак Улуг Хуралче 69 хоойлу төлевилелин чоруткан, олардан чүгле 24 хоойлу хүлээп алдырган. Чазак Даргазының 193 чарлыын үндүргөн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарындан болгаш Россияның регионнарындан 3253, республиканың яамыларындан болгаш ведомстволарындан 1843 документ кирген. Федералдыг яамыларже болгаш ведомстволарже 792, республиканынче 1304 чагааны чоруткан. Республиканың Чазак Даргазының адынга хамаатылардан 1835 чагаа-бижик келген, хууда айтырыгы 542 хамаатыны ол боду хүлээп алган; 791 айтырыгны чогумчалыг шийтирилген, 1288-инге тайылбырлыг харылырны берген, 298-ин өөренип көрүп турар. Россия Федерациязының Президентизинин Администрациязындан бистиң республиканың хамаатыларының 127 чагаа-бижиктери келген, хамаатыларның дилеглери болгаш чагылары болуп турар 46 чагаа-бижикти депутаттар чоруткан. Мынчап кээрде, ниитизи-биле айтырыг тургузуп чагаа-бижик кириген хамаатылар 2550 кижиге болуп турар.

2006 чылдың октябрь 8-те республика девискээринге Улуг Хуралдың депутаттарының соңгулдаларын белеткээрин болгаш эртинерин организастаары-биле 2006 чылдың июль 20-де «Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының соңгулдаларын белеткээрин болгаш эртинерин организастаар талазы-биле соңгулда комиссияларынга деткимче көргүзүр дугайында» № 898 Чазак доктаалын хүлээп алган. Республика бюджетинде соңгулдалар эртинеринге көрдүнгөн 10,5 млн. рубль саң-хөө акшазын долузу-биле үндүрүп берген. Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада регионалдыг каттыжышынындан Тыва Республиканың Улуг Хуралында депутатка кандидаттарның партийжи даңзызын баштап турган Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың адынга соңгулда мурнунун ужуражышышкынарның 239 чагыг, 84 билдиришкни, дилеглер кирген, оларны боттандыраары-биле хемчеглерни ажилдап кылган болгаш бадылаан.

2006 чылда массалыг информацияның парлалга болгаш электронуг чепсектеринге Чазактың ажил-чорудулгазының дугайында үш муң ажыг материалдар үнген. Албан езузунуң сайтыга республиканың амыдыралында чугула болушкуннар дугайында муң хире дыңнадыгларны кириген. Чазак Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралында 2006 чылда Айыткалынга хамаарыштыр Республика баштыңы-биле дорт эфирни эрттирген. Республиканың болгаш кожууннарның парлалга МИЧлеринге мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдер талазы-биле материалдарны доктаамал парлап турган. Күрүне эрге-чагыргагазының болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, албан езузунуң болгаш республиканың Улуг Хуралының эрткен соңгулдаларының суртаал материалдарын парлаан 25 номерни «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар белеткеп үндүрген.

Республикада 165 хөй-ниити каттыжышыны, ооң иштинде бүгү-россияның политиктиг партияларының 14 регионалдыг салбырлары, 31 профэвилел организациялары, профессиялар аайы-биле 18 каттыжышышкы, 11 - чогаадыкчы, 12 - аныктар, 6 - эрге камгалаар, 27 - спортчу болгаш камгалал-массалыг, 7 - хоочуннар, 6 - инвалидтер, 12 - ачы-буян, 4 - херээженнер, 6 - национал-этниктиг каттыжышышкынар болгаш өске-даа черлер бар. Ниитилел-

политиктиг каттыжышышкынарның төлээлекчилерин республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң эң чугула уjur-дузалыг айтырыгларын чугаалажып көөрүнге доктаамал кириштирип келген - массалыг информация чепсектеринге, Чазактың хөй кижиге кириштирген хуралдарына, эртем-практиктиг конференцияларга, семинар-хуралдарга болгаш өске-даа хөй-ниити болгаш албан езузунуң хемчеглеринге.

Шажын-чүдүлге организациялары-биле харылзажылгаларны чүдүүр-чүдүвезиниң, кандыг шажынга чүдүүрүнүң хостуунуң дугайында база шажын-чүдүлге каттыжышышкынарның дугайында чурттуң хоойлужудулгазынга дүүштүр боттанып турар. Ачы-буян дузазының күсели-биле «Мани-Хүртү» деп улуг тейлээшкни барабанын тургускан, улуг-хүн школазының, Орус Православ хүрээниң Воскресенск дуганының болгаш Кызыл хоорайда Старообряд общиназының хүрээзиниң тудуу үргүлчүлөп, Сарыг-Сеп суурда Бурган иезиниң Иконазының Приходунуң чаартылгазы чоруп турар. Будда философиязының тыва дылда ному үнген, «Тывада буддизм: төөгүзү, амгы байдалы болгаш кедизи» деп эртем-практиктиг конференцияны эрттирген. Шажын-чүдүлгениң ниитилел амыдыралына ролуноң бедээни-биле холбаштыр эрге-чагырганың күүсекчи органнарының шажын организациялары-биле кады ажилдажылга дугайында дугуржулгаларны чарар талазы-биле белеткел ажылы чоруп турар.

Хөйге көскү эрге-чагырганың бүгү адырларының болгаш деңгелдериниң ажилдаар арга-шинээзин база башкарылга ажылының дээшти дээш ооң харысалгазын бедидери — күрүнениң кадр политиказының мурнады көөр уjurлуг сорулгаларының бирээзи.

Отчеттуг чылда эргелеп-башкарылга кадрларының профессионал мергежилдиг чоруун бедидер талазы-биле ажилды уламчылаан. Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Россияның Күрүне албанының академиязынга эде белеткелди 6 күрүне албан-хаакчызы эрткен. Кызыл хоорайда СибКАА-ның төлээлел чери «Күрүне болгаш муниципалитет башкарылгазы», «Саң-хөө болгаш кредит», «Юриспруденция» деп мергежилдерге 122 дыңнакчыны чыып алган, 82 кижиге өөредилгениң ырак хевириниң дээди өөредилге программасы-биле өөредилгезин дооскан, 32 - мергежилин бедиткен. Республика Чазаның Тываның кадрлар эде белеткээр болгаш мергежилин бедидер күрүне институтунуң баазазына кыска хуусаалыг курстарга 176 кижиге өөредилгени, 23 күрүне болгаш муниципалитет албан-хаакчылары чыл хуусаалыг профессионал белеткелди эрткен, «Социал-экономиктиг хөгжүлдениң комплекстиг программаның тургузарының дугайында», «Муниципалдыг тургузулгаларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң комплекстиг программаларын ажилдап кылырының методиказы» деп семинарларга 185 кижиге киришкен. Россия Федерациязының улус ажил-агыянының организацияларына эргелел-башкарылга кадрларын белеткээриниң Президент программаның езугаар Россияның өөредилге черлеринге 5 специалист өөрениген, ынча кижини россияжи болгаш даштыкы бүдүрүлгелерге 2007 чылда өөренип болгаш стажировка эртер кылдыр сүмелзэн.

II. Республиканың экономиктиг хөгжүлдезин хандырап талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның алган хемчеглери

Республиканың Чазаның ажил-чорудулгазы экономиканың хөгжүлдезин хандыраарына, өчүнүң бүгү хевирлериниң ажил-агыяны субъектилериниң саң-хөө байдалын экижидеринче, бюджеттиң орулгаларын көвүдедиринче угланган турган.

2006 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң Баш удур санаашкынында көрдүнгөн кол-кол макроэкономиктиг көргүзүлгелерниң хөй кезини чедип алдыган. Баш удур үнелээшкни езугаар алырга, регионалдыг ниити продуктуң хемчээли деңгештир санаан өртектер езугаар 10 хуу көвүдзэн болгаш барык 14 млрд. рубль четкен. Чүдүрүп чоруткан үлетпүр продукциязының хемчээли 2,9 млрд. рубль болган, ол дээрге эрткен чылдынга деңгээрге, амгы өртектер-биле 17,3 хуу өзүлделик болган, үлетпүр бүдүрүлгезиниң индекси 102,4 хуу. Көдээ ажил-агыя продукциязының хемчээли 2,7 млрд. рубль четкен. Кол капиталга инвестицияларның хемчээли 36 хуу өскен. Ажил-агыя чорудуп турар субъектилерниң саң-хөө байдалы экижзэн. Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң алган арыг орулгазы 2005 чылдынга деңгээрге барык 1,5 катап көвүдзэн.

Ажил төлевириниң, пенсияларның болгаш өске-даа орулгаларның көвүдзениң түңгелинде, Россия Федерациязында ортумак инфляция темпизинден бистиң чавыс болуп турарындан, чоннуң амыдырал деңгелиниң бедирин хандырган. Бир кижиге онааштыр айда ортумак акша орулгалары 16,8 хуу, айда ортумак ажил төлевири 27,5 хуу өскен. Төлеп шыдаар херегелдиң бедээнинден үүрмектээр садыглаашкынының хемчээли 12,4 хуу, төлевирлиг ачы-дуза хемчээли 11,5 хуу көвүдзэн.

№ 131-ФХ Федералдыг хоойлуну күүсетпишаан, республика Чазаның нормативтиг актылары-биле тодараткан чаңгыс аай эрге-хоойлу болгаш методиктиг баазага үндээлээш, муниципалдыг тургузулгаларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң ортумак хуусаалыг болгаш үр хуусаалыг комплекстиг программаларын ажилдап кылырын дооскан. Республиканың Чазаның муниципалдыг районнарның (кожууннарның) социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң 19 комплекстиг программаларын дугурушкан. Ол программаларны тус черлерниң Төлээлекчилер хуралдары бадылаан. Комплекстиг программаларның көргүзүлгелерин муниципалдыг районнарның, хоорай округтарының болгаш көдээ чурттакчылыг черлерниң бюджеттерин тургузарда санаашкын кылыр үндезин кылдыр ажылгаан.

Тываның 2020 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң стратегиязын ажилдап кылыры доозулган. Ооң кол чүүлдерин республиканың чораан уу-биле база шапкын хөгжүүрүнүң аргаларын барымдаалап санаан. Төлевилелде ажил-агыяга бойдус курлавырларын улуг хемчээлдиг кылдыр кирирерин, чаңылчаан адырларны хөгжүдөрүн, чаа бүдүрүлгелерни тургузарын болгаш экономиканы чаартырын, бүдүрүшкүнүң «өзүлде точкаларына» үндээлзэн муниципалдыг ажил-агыяны тургузарын база чоннуң сайтарлыкчы чоруну идепкейжидерин көрүп турар. Регионалдыг ниити

продуктуң хемчээли 2020 чылга чедир 3,4-тен эвээш эвес катап өзер, а бюджеттиң боттун орулгаларының үлүү 80 хуудан хөй болур.

Амгы байдалдарны барымдаалааш, Тыва Республиканың 2010 чылга чедир экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң 2003 чылда хүлээп алган Программасына эдилгелерни кирип турар. Стратегияның төлевилелин Сибирь федералдыг округка болгаш федералдыг органнарга чөпшээрштирип дүүштүрген соонда республика парламентиңге бадылаттыраары-биле кириер.

Инвестиция политиказы. Инвестицияларның өзүлдези өске макроэкономиктиг көргүзүлгелерниң шимчээшкенинден мурнап келген. Кол капиталга инвестициялар 1,9 млрд. ажыг рубль четкен болгаш сөөлү каш чылдарның деңгелинде дыка улуг болган. Инвестиция дөстери өскерлип турар. Бюджеттен дашкаар инвесторларның болгаш банк кредиттериниң үлүү улгадып орат.

Инвестицияларның кол нуруузу болбаа-зырадылга үлетпүрүнге, чурттаар орансава-коммунал ажил-агыя энергетика, транспорт болгаш харылзаа талазынче угланып турары-биле инвестиция тургузуунуң байдалы экижзэн. Ооң-биле кады социал адырның объектилери кол черде болуп арткан, оларже инвестицияларның 65 хуузу чоруткан.

«Тыва Республикага 2006-2007 чылдарда инновация ажил-чорудулгазын хөгжүдери» деп республиканың тускай сорулгалыг программаның талазы-биле хемчеглерни боттандырып турар, ооң кол сорулгазы болза инновация чорудулгаларының киржикчилерин күрүнеден деткири, экономика адырларына чаа технологияларны нептередири болуп турар болгай.

Эң эки инновация төлевилелдери дээш чылдың болур конкурсту эрттирген. 12 чагыг-билдиришкни кирген, олардан инновациялыг программаларны болгаш төлевилелдерни шилип алыр болгаш экспертиза кылыр комиссия 3 төлевилелди эң эки деп санаан.

«Эртемниң болгаш техниканың мурнады хөгжүдөр угланышкынарның талазы-биле шинчилелдер болгаш кылган ажилдар» деп Федералдыг тускай сорулгалыг эртем-техниктиг программага дүүштүр чорудуп турган конкурстун тиелекчизи «Республиканың эртем-инновация төвү» коммерциялыг эвес эштежилге Тываның күрүне университетиниң чанынга технологиялар трансфериниң төвүн тургузарына деткимчени көргүскен. Ооң ажылының сорулгазы эң чугула эртем-техниктиг чогаадыкчы ажилдарны дилээри болгаш амыдыралга боттандыраары болуп турар.

Сибирьниң болгаш өске-даа россияжи регионнарның инновация политиказының талазы-биле дуржулгазын өөренип турар. Республиканың эртем-инновация төвү «Томскиниң «Технопарк» улустар аразының ажил-херекчи төвү» ААН-биле база «Эртем-бүдүрүлге фирмазы «ИНКО» ХАН-биле кады ажилдажылга дугайында дугуржулгага ат салган. «Чурттаар орансава-коммунал ажил-агыя, энергетика, тудуг материалдары» деп тускайжыткан делгелгени 2007 чылдың майда Кызылга организастаар дугайында дугуржулганы «Сибэкспосервис-Н» ХАН-биле чарган.

Республиканың яамылары болгаш ведомстволары тускай сорулгалыг 15 федералдыг программага кирип турган. Акшаландырышышкын хемчээли 742,1 млн. рубль болган, оларның иштинде федералдыг бюджеттен 436,9 млн., республика бюджетинден 59,4 млн., бюджеттен дашкаар дөстөрдөн 245,8 млн. рубль. Ол

акша-биле көдээ черлерде специалисттерге болгаш аныяк өг-бүлелерге чуртталга бажыңнары тудуп база садып ап турар, коммунал инфраструктураны сайзырадып турар; Арбитраж болгаш Дээди судтарның бажыңнарының тудуу уламчылаан; күруни-верситеттин эртем-лаборатория корпузун; Дерзиг-Аксы суурда уругларның психоневрология бажың-интернадын; Бояровка – Тоора-Хем оруун тудуп турар; Алаш, Барлык, Балгазын, Ак-Мырлаг суггарылга системаларының тудуу чоруп турар.

169,7 млн. акшаландырышышкынныг республиканың тускай сорулгалыг 36 программалары ажилдап турар. Одалга энергетика комплекзин хөгжүдери күрунен деткири кол угланышкын болу берген. Ону боттандырырынче ниити акшаның 86 хуузун чоруткан. Программаларны күүседип тура, социал болгаш аныяктар политиказының хемчеглерин боттандырган, аарыг тодарадыр дериглерни болгаш эмтанны, компьютер техниказын садып алган, республикага инновация ажилын хөгжүдеринче кичээнгейни салып турар.

Күруне эт-хөреңгизин башкараы. Күруне эт-хөреңгизин болгаш чер курлавырларын ажыктыг ажыглаар сорулга-биле өңчү аңгылаар ажилды уламчылаан. Тыва Республиканың күруне өңчүзүнүң даңзынче федералдыг өңчүден дамчыткан 12 профучилищени, ажыглалга кириген 4 объектти, ооң иштинде Кызылда халдавырлыг аарыглар эмнелгезин кириген. Улуг-Хем кожуунун муниципалдыг өңчүзү турган «Улуг-Хемтеплоэнерго» деп муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгени күруне өңчүзү кылдыр шилчиткен. Кызыл хоорайның муниципалдыг өңчүзү кылдыр № 1, 3 уруглар поликлиникаларын база № 2 уруглар поликлиниказының 13 педиатрия участоктарын дамчыткан.

Күрунениң ажилдап турар 54 унитарлыг бүдүрүлгелери республика өңчүзү болуп турар. Оларның 29-унуң саң-хөө ажил-агый талазы-биле түңнелдерин баланс комиссиязының 10 хуралына сайгарып чугаалашкан. 6 бүдүрүлгеге хамаарыштыр оларның тургузукчу документилерин күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр кылыр дугайында шийтпирни үндүрген, 4-үнгө – арыг орулгазының чамдызын шилчидерин, 2 бүдүрүлгени 2007 чылда акциялаашкын аргазы-биле хуужударының баш удур планынче кириерин сүмелзэн.

Отчеттуг чылда акционер ниитилелдериниң акцияларын болгаш күруне эт-хөреңгизин садарының 3 аукционун эрттирген. Шимчевес хөреңгизин арендааларының 34 керээзин чарган, күштүг болуп хуусаазы доозулганы-биле холбаштыр 44 керээзи эде тургускан, оларга немелде болур 9 дугуржулгага ат салган. Арендага берген ниити шөлдүң хемчээли 5,5 муң дербелчин метр болган.

«Хладкомбинат» КУБ-та күруне эт-хөреңгизиниң кадагалалының база дээштиг ажыглап турарын хынаан. Ындыг хыналдаларны «Тывасвязьяинформ» ААН-ның АТС-6-га, Чазактың автобаазызынга, «Кызылдың дааранылга фабриказы» КУБ-ка, Парлалга бажыңына, Москвада Тыва Республиканың төлээ черинге, СПИД-ти баш удур болдурбазының болгаш ооң-биле демисежириниң Тывада республика төвүнге чоруткан. Хыналда түңнели-биле «Тыва-туризм» КУБ-ка быжыглаан бажыңнары хоойлуга дүүшпес езу-биле хурааганын эдип, бүдүрүлгеге эгиткен.

Республиканың Арбитраж судунче өрелиг арендаторлардан хөөлээнин барымдаалаан аренда төлевириниң талазы-биле 264,7 муң рубль өрени тыртар дугайында 7 негелде билдиришкынни кириген, оларның 6-зын хандырган, 1-зин чугаалажып көрүп турар.

Акцияларны болгаш күруне эт-хөреңгизин сатканындан республика бюджетинче 4,5 млн. рубль кирген, ол доктааткан даалгадан 21,6 хуу хөй болган, шимчевес хөреңгизин арендааланындан – 7,5 млн. рубль, ооң иштинде суд шийтпирлерин езугаар 0,3 млн. кирген.

Чер харылзааларын сайзыраңгай-жыдар сорулга-биле «Чер дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунун төлевилелин ажилдап кылган, республиканың Чазаның «Чурттакчылыг черлериниң черин чизелеп-даңзылаарының болгаш черлерини өңчүзү хевирлериниң аайы-биле кызыгаарларының талазы-биле ажилдарының чоруп турарының дугайында» доктаалын хүлээп алган. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле федералдыг хоойлуларны боттандырырга хамаарышкан семинар-хуралды эрттирген.

Республиканың өңчүзү болур 159 чер участогунга өңчү аайы-биле кызы-аарлаашкынны чоруткан. Чер участоктарын арендага бергенинден республика бюджетинче 300 муң рубльди чоруткан, а план 286 муң рубль турган.

Чазак өртектерни болгаш тарифтерни күрунен таарыштырыын боттандырып келген, ол дээрге чайгаар монополияларның продукциязынга болгаш ачы-дузазынга – электри болгаш чылыг энергиязынга хамааржыр, а ол ышкаш чурттакчы чонга суугаткан газты болгаш хөмүр-дашты садарын республика бюджетинден дотациялап дузалап келген, тус черниң шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырырга база ындыг. Эң-не херек, чугула эм-таң аймааның өртектеринге садыглаашкын немелделерин контролдап турган. Инфляцияга удур хемчеглерни ажилдап кылыр комиссия ажилдап келген. Монополист бүдүрүлгелерниң ачы-дузазының өртектерин болгаш тарифтерин улгаттырырының кызыгаарын доктааткан элзэн каш нормативтиг актыларны хүлээп алган. 2006 чылда тариф таарыштырылганының талазы-биле чамдык бүрүн эргелерни тус черлерниң бот-башкарылга органның дамыдып берген, олар чурттаар оран-сава-коммунал ажил-агый ачы-дузазынга боттарының тарифтерин бадылаан.

Чайгаар монополияларның, чурттаар оран-сава-коммунал комплекзиниң организацияларының ачы-дузазынга өртектер (тарифтер) өзүлдезин болгаш ниити инфляция чорудугларын доктаадыр талазы-биле алган хемчеглер баш удур көргөн көргүзүлгелерде айыткан өртектер өзүлдезиниң деңгелинге тудар арганы берген. **Инфляция деңгели 7,2 хуу болган, Россия Федерациясында ортумаа-биле 9 хуу болгай.** Бүдүрүлгелерниң саналдарын хынаан болгаш эде көргөн соонда, 2007 чылда чылыг болгаш электри энергиязының тарифтерин бадылаан, оларның өзүлдези федералдыг чазактың саналдаан хемчээлдерин ашпас болур.

Сайгарлыкчы ажилдың хөгжүлдези. Биче болгаш ортумаа бизнести хөгжүдери экономиктиг политиканың кедилиг угланышыны болуп арткан болгаш Чазактың онзагай кичээнгейинге турган. Биче сайгарлыкчы ажилды 30,9 муң кижини (фермер ажил-агыйларын барымдаалаарга) кылып турар, ол болза экономикага хаара туттунган улустун ниити санының 30 хуузу болуп турар. Республикада 590 биче бүдүрүлгелер болгаш 6,7 муң юридиктиг эргеге тургустунмаан сайгарлыкчылар ажилдап турар, оларда 12,2 муң кижини хөлезиленип ажилдап турарлар. Биче бүдүрүлгелерниң ниити саны 3,8 хуу, сайгарлыкчылар саны 4,7 хуу көвүдзэн.

Биче сайгарлыкчы ажилдың киржикчи-

лериниң чүдүрүп чоруткан продукциязының хемчээли 685 млн. рубль болган, ол болза 2005 чылдың деңгелинде херек кырында өртектер-биле 28,7 хуу хөй, ол бүдүрген барааннарның болгаш ачы-дузаның ниити хемчээлиниң 23,3 хуузу болган.

Республиканың «Тыва Республикага 2005-2007 чылдарда биче сайгарлыкчы ажилды хөгжүдериңге күрунен деткимче» деп тускай сорулгалыг программазының хемчеглерин күүседип уламчылаан. Эрге-чагырганың болгаш бизнестиң эштежи ажилдаарын быжыглаар сорулга-биле 14 муниципалдыг тургузугларда сайгарлыкчыларның хөй-ниити каттыжышкыннарын тургускан, 5 черде эгелекчи идепкей бөлүктери ажилдап турар. Биче бизнес киржикчилеринге 4 млн. рубль ажыг чаа кредиттерни берген. Кызыл хоорайга бизнес-инкубаторну тургузар талазы-биле федералдыг конкурс түңнелинде алган 6,3 млн. рубльди шингээткен. Тудуг ажилдары эгелзэн.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге үлүг-хууну улгаттырар сорулга-биле **2007 чылды сайгарлыкчы ажилдың чылы кылдыр чарлаан.**

Бойдус ажыглалы. Республикага чер иштиниң байлактарын ажыглаарын күрунен таарыштырыын Россия Федерациязының «Чер иштиниң байлактары» Хоойлузунга дүүштүр, Россия Федерациязы биле ооң субъектилериниң аразында бүрүн эргелерни аңгылаанын барымдаалап боттандырып турган. Республика девискээринде ажыктыг казымал байлактары геологтуг арга-биле шинчилээриниң, хайгыылдап тыварының болгаш казанының 142 лицензиязы ажилдап турар. Кара-Сугда казымал байлактарны тодарадыр талазы-биле дилээшкын-үнелел ажилдарын чоруткан, Кызыл хоорайга суг хандырылганының курлавыр черин тургузар сорулгалыг чер адааның дус чок сугларын шинчилзэн. Чер шимчээшкыннерин баш удур тодарадырынга херек, чер иштиниң сугларының байдалын көөр геофизиктиг ажилдарны федералдыг бюджеттин акшазының күсели-биле чорудуп турган. Алдын курлавырларын тодарадыры-биле чер байлактарын ажыглап турар бүдүрүлгелер боттарының акшазы 30 млн. рубльди үндүрген. Ынчаарга дилеп тыпкан курлавырларның өзүлдези алдыны казып тыварындан сөөлгү беш чылда бир-ле дугаар эвээжеп турар апарган.

Чер иштиниң байлактарын ажыглаар талазы-биле 2 улуг аукцион болган. Кызыл-Даштыг полиметалл казымал черин шингээдири-биле лицензияны «Лунсин» КХН-ге тывыскан, Ак-Сугнуң чеч-холамолибден казымал черин шингээдири-биле Голевск даг-руда компаниязынга лицензия тыпсырын белеткеп турар, ук черниң тургузукчузу «Норильский никель» болуп турар болгай. Аукционнар түңнелинде федералдыг бюджетке кирген акшаның ниити түңү 746 млн. рубль болган.

Арга-арыгны ажаап-тежээрин 2328,9 га черге чоруткан, ооң иштинде аныяк ыяштар – 700 га. Арга ажыглалдың ыяжын кескенинден база санитар кезилдеден 55 муң куб. метр тудуг ыяжын алган. 3350,7 га черге ыяшты катап өстүрер хемчеглерни чоруткан, 350 га черге ыяштар олурткан. Арыгарыг фондузун ажыглааны дээш төлевирлерни долузу-биле алган, арга-арыглыг черлерни аргалыг эвес кылдыр шилчиткени дээш төлевир планныг көргүзүлгелерден хөй болган.

Хоралыг курттарның өзүп-төрүп турар черлерин чогуур өйүңде тодарадыр, аарыглар тараарын баш удур болдурбас сорулга-биле 154,8 муң га черге шинчилелдерни чоруткан, арга-арыг камгалаар ажилдарны 208 га черге чоруткан. 2,1 км черге өртке

удур моондактарны болгаш минералдаан дилиндектерни кылган. Өртке удур ажыглаар 400 км оруктарны кылган болгаш септзэн, аңаа 6,7 млн. рубльди үндүрген. 98 арга-арыг өрттерин өжүреринге 5,6 млн. рубльди чарыгдан.

«Саян-Алтай экорегионнуң россияжи кезээнге бойдустан хөй янзы болурун камгалап арттыраы» деп төлевилелди боттандырар талазы-биле Ведомстволар аразының дүүштүрүлгө чөвүлелин республика Чазаның чанында тургускан. Республиканың Чазаны биле Черлик бойдустан Бүгү-делегей фондузунун аразында дугуржулга төлевилелин белеткеп турар. Онзагай камгалалдыг бойдус девискээрлериниң күруне кадастрын тургузар талазы-биле ажилдарны акшаландырган.

Суг талазы-биле харылзааларга федералдыг бюджеттен аңгылап берген 15,8 млн. рубль субсидияның күсели-биле суг-техниктиг дериглерниң капитал септелгезин чоруткан, оларның иштинде камгалал дериглери Бай-Тайга кожуунун Шуй суур чанында Барлык хемге; Эрзин кожуунун Булуң-Бажы болгаш Мөрен суурларының чанында Эрзин хемге; Элегес-Аксы суурнун чанында Элегес хемге; Каа-Хем суурга Хербис чоогунга, ол ышкаш Кызыл кожуунда Ээрбек хемде сезон аайы-биле таарыштырылга чорудар хөөлбекке туттунган. Адресстиг федералдыг инвестиция программазының акшаландырышыны-биле Баян-Кол суурну чайынды болгаш үер суундан камгалаар камгалал деригни туткан, Тес-Хемниң Шуурмак суур, Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суур чанында камгалал дериглерни чаарткан. 43,4 млн. рубль капитал салышышкыннар шингээдип алдыган.

III. Экономиканың боттуг секторун хөгжүдери

Үлетпүр. Үлетпүр адырларына ажилдап турар бүдүрүлгелер черлериниң техниктиг эде чепселзешкынниң болгаш реформалаашкыннының, бүдүрүлгелер хемчээлдерин көвүдериңиниң, барааннарның шынарын болгаш хереглел шынарларын, оларның чижилге ууп шыдаар шинзэн бедидериниң талазы-биле хемчеглерин ап келген.

Энергетика комплекзинде чүдүрүп чоргускан продукцияның хемчээли амгы өртектер-биле 11,6 хууга өскөн болгаш 828,9 млн. рубль болган. 1182,4 муң Гкалорий чылыг энергиязын, Кызылдың ЧЭТ-и болгаш дизельдиг электростанциялар 52,3 млн. кВт шак электри энергиязын бүдүрген. Энергияның болгаш күчүлериң Федералдыг мөөң рыногундан 628 млн. кВт шак электри энергиязын алган. «Тываэнерго» ААН-ниң салбырларының реформалаашкыны эгелзэн.

Кышка белеткел үезинде бүгү котельнаяларга, ЧЭТ-терге болгаш дизельдиг электростанцияларга септелге-селилге ажилдарын чоруткан. Кызыл хоорайның эргижиреп элзэн чылыг четкилерин 4 ажыг километрге солаан.

«Каа-Хем» уургайы» ААН 684 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкан азы чылдың планындан 108,6 хуу, ол 2005 чылдың деңгелинге көөрдө, 25 муң тонна хөй. Черни чазылдырып ажыдар ажилдарны 4,1 муң куб. метр хемчээлге күүсеткен, ол 26,9 хуу өзүлделиг. Лизинг-биле 5 БелАЗ-ты, 3 автобусту болгаш 10 кезек дузалал техниказын садып алган.

1798 тонна суугаткан газты садып-сайгарган. Газ кудар саваларның баллоннарның, чер адаанда 17 газ кудар саваларның үлетпүр айыыл чок чоруунун техниктиг байдалының шинчилелин, чер

адаанда газ дамчыдыкчыларының дыгы-йының хыналдазын база Кызыл хоорайның чуртталга бажыңнарында газ хандырыл-газының иштики системаларының техниктиг байдалының долу хемчээлдиг шинчилелин кылган.

Алдын тывар бүдүрүлгө черлери 870,1 млн. рубльге металл рудаларын казып тыпкан. Алдын тывыжының талазы-биле чаа участоктарны ажыглалга хаара туткан. Бүдүрүлгениң бүдүрүкчүлүг чоруу болгаш бедик бүдүрүкчүлүг арыглал дериглериниң шингээлдези бедээн. «Тардан Голд» КХН-де алдын уштуп тывар фабриканы, немелде энергетика күчүлери – дизельдиг электростанцияны болгаш котельнаяны ажыглалга кириген. «Кундустуг – Тардан» деп бедик вольтулуг шугумнуң база вахталыг суурнуң тудуун дооскан. Ук сорулгаларга 511 млн. рубль түңнүг инвестицияларны угулаан.

Ыяш болбаазырадырының болгаш ыяштан кылыглар бүдүрүлгениң талазы-биле бүдүрүлгө черлери күрүне салышкыннарының база боттарының акша-хөреңгилериниң күсели-биле борбак чудуктардан бажыңның дөрт ханазын кылыр, хырбалап каан дөрт кырлыг ыяштан соңгалар болгаш эжиктер бүдүрер, пресстээр арга-биле ыяш артынчыларындан тудуг материалдарын үндүрер технологияларны непередип кириген. Республиканың инвестиция программазының акша-хөреңгилериниң күсели-биле «Өг» КУБ-туң бүдүрүлгезин чедир дерири уламчылаан. Кызыл хоорайга болгаш Шуурмак суурга бедик немелде өртектиг продукцияны бүдүрүп үндүрериниң талазы-биле арга-арыг болбаазырадыр ийи улуг бүдүрүлгениң төлевилел-дөзевилел документациязының ажылдап кылышкыны дооступ турар.

Пес-таавы болгаш дааранылга бүдүрүлгезиниң бүдүрүлгө черлери. «Саянның хевистерин» ААН-ниң ээрип өрүүр бүдүрүлгезин шүүрөп дыраар машина-биле чедир дерээн, ээрип каан удазынны болгаш хевис кылыгларын катап үндүрүп эгелээн. Продукцияның шынары экижээн. Боттуң акша-хөреңгилериниң күсели-биле котельнаяны чаартылгазын чоруткан. Суг чылдыр үш чаа котелду садып алган болгаш эптеп тургускан, чылыг болгаш суг хандырылганының системазын кезик-чамдыктап солаан.

Республиканың социал яамыларының албан черлеринге продукция дужаарының талазы-биле күрүне чагыын чик үлетпүрнүң бүдүрүлгө черлеринге киригени саарылда акша-хөреңгилерин долдурар, бүдүрүлгө черлериниң коллективтерин ажыл-биле хандыраар база продукция бүдүрүлгезиниң хемчээлин көвүдөдир арганы берген.

Өске-даа **металлга хамаарышпас минералдыг продуктуларның** бүдүрүшкүнү — инерциялыг материалдарның тывыжы, тууйбунуң, чыып эптээр демир-бетоннуң, шагыг плиткаларының, чазанылга кылыгларының, асфальт-бетон холумааның бүдүрүшкүнү көвүдээн.

Агроүлетпүр комплекзинге күрүне деткимчезин көргүзүп келген. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин хөгжүдөргө Республика бюджетинден 35 млн. рубльди угулаан, ооң иштинде төрүүр мал бажыңга, дүк садып алырынга субсидияларны берген. Федералдыг бюджеттен хой ажыл-агыйын, уксаалыг мал ажыл-агыйын деткиринге база үрезин кирип сөөртүрүңгө 9,6 млн. рубль кирген. «2010 чылга чедир көдээниң социал хөгжүлдөзи» деп федералдыг тускай сорулгалыг программа-биле 65 млн. рубльди үндүрүп берген. Банкыларның чээлилер талазы-биле хуу салышкыннарын дуглаарыңга 11,5 млн. рубльдин субсидияларын федералдыг бюджеттен алган. Кандашкындан когаралды дуглаарыңга 1,7

млн. рубль камгаладылга түңүн төлеп берген.

Федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр 2006 чылда **Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезин** чоруткан. 590 көдээ ажыл-агый организациязын, ынаар биче бүдүрүлгелерни болгаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас организацияларның дузалал ажыл-агыйларын кириген, 226 тараачын (фермер) ажыл-агыйларын база хууда сайгарлыкчыларны, хамаатыларның коммерциялыг эвес 38 каттыжышкынын, 40,9 муң хууда дузалал ажыл-агыйын чизеге алган. Чизени чорударыңга 477 кижини, 4,1 млн. субвенцияларны хаара туткан.

Үнүш ажыл-агыйы. Көдээ ажыл-агыйының бараан бүдүрүкчүлери 864,5 млн. рубльге чер ажылының продукциязын бүдүргөн азы амгы өртектөр-биле 2005 чылдың деңгелинге көөрдө, 102,3 хуу. Тараан тараа культураларын шартылаадан камгалаары-биле 2,2 муң га черге хемчеглерни ап чоруткан. 110,1 муң тонна кадыг мал чөмнөрин болгаш 1315 тонна силосту белеткээн.

Тараа культураларының четчип быжар үезинде бойдустан таарымча чок байдалдарының тургустунганы-биле тарааның ниити ажаалдазы арыглап-аштаанының соонда 12,3 муң тонна деңзилик болган. Тарааның ортумак дүжүдү бир гадан 8,8 центнер болган, 2005 чылда 6,2 центнер турган.

Дүжүттүң деңгелин көвүдөткениниң күсели-биле ажыл-агыйларның бүгү хевирлери 46,8 муң тонна картофельди ажаал алган азы эрткен чылга көөрдө, 4,7 хуу хөй. Дүжүттүң ортумак деңгели бир гадан 114,7 центнер болган, 2005 чылда – 108 центнер. Тарылга шөлдерин калбартканының күсели-биле ногаа культураларының бүдүрүлгези 12,4 муң тонна болган. 2005 чылда көөрдө, 2,6 хуу өзүлдөдиг.

Мал ажыл-агыйының кодананы катап тургузарының талазы-биле ажылды чоруткан. Малдың магадылаттынган кадык төлүн алыры-биле 2 муң инектин, 3 муң төрүүр хойнуң кылымал тарып боозадылганын чоруткан. 2006 чылда ажыл-агыйларның бүгү хевирлери 35,1 муң бызааны, 354,7 муң анай болгаш хураганы алган, ол дээрде 2005 чылга көөрдө, тус-тузунда 1,6 база 11,6 муң баш хөй. Бир башка онааштыр мал чөмү-биле хандырынылга 2005 чылдың деңгелинден 27,3 хуу бедик болган. «Куш думазының» халдавырын болдурбазының, дириг амытаннарның брющеллезтан аарыыр чоруун өөскүтпезиниң, чараалаар аарыгы болдурбазының талазы-биле профилактиктиг хемчеглерни чорударыңга 1,4 млн. рубльди угулаан. 63,3 муң баш мыйыстыг бода малды, 448,2 муң хой болгаш өшкүнү чараалаар аарыгга удур; 218,4 муң баш шээр малды база 9,8 муң баш мыйыстыг бода малды брющеллезка удур тараан, «куш думазының» удур 34,4 муң баш кушка тарылганы чоруткан.

Көдээ ажыл-агый продукциязының рыногу. Садып алырының чавыс өртектиг тус черниң бараан бүдүрүкчүлеринге тараа дужаалдазынга идиг бербээн, ооң хемчээли 2005 чылдың деңгелинге арткан — 3,2 муң тонна. Бюджет организацияларыңга күрүнениң садып алганы 3,1 муң тонна **картофелин**, 1,7 муң тонна **ногаа аймаан дужааган**. Үрезинге 14,1 муң тонна картофельди арттырган.

Көдээниң бараан бүдүрүкчүлери малды болгаш кушту дириг деңзи-биле 27,8 муң тоннага бүдүргөн.

Бүгү хевирлерниң ажыл-агыйлары 47,8 муң тонна **сүттү** бүдүргөн болгаш 16 муң тоннаны рынокка садып-сайгарган. Кожууннарда чурттакчы чондан сүт садып алыр 11 хүлээп алышкын пунктузун тургузарының талазы-биле ажыл чоруп турар. Кожууннарда бичежек цехтерни

ажыдары-биле чылдың-на инвестиция программазын таварыштыр сүт болбаазырадыр дериг-херекселдерни садып ап турар.

850 тонна **дүктү** бүдүргөн, республиканың болбаазырадылга бүдүрүлгелери 453 тонна дүктү садып-сайгарган. Хевис фабриказынга топсту бүдүреринге хой дүгүңгө хереглелди тус черниң бараан бүдүрүкчүлери долзуу-биле хандыраар.

Балык тудуушкунун 49 юриктиг организация болгаш 280 хууда кижилер чорудуп турар. 452 тонна балыкты туткан, 506 тонна барааныг балык продукциязын бүдүргөн, ол болза 2005 чылдың деңгелинден тус-тузунда 71,9 болгаш 54,9 хуу бедик.

Аыш-чем продуктуларын бүдүрүп турар бүдүрүлгө черлери 558,7 млн. рубль түңгө продукцияны чүдүрүп чоргускан, ол болза амгы өртектөр-биле 2005 чылдың деңгелинге 20,1 хуу өзүлдөдиг.

Өлүк-кеш чиг эди. Күсүк-кышкы аңныыр сезонунун дургузунда 15,8 млн. рубль ниити түңгө динниң 79 муң, киштиң 4,2 муң болгаш өске-даа хевирниң амытаннарының 155 кезин белеткээн, ол болза эрткен чылга деңгээрге, 6,5 млн. рубльге хөй. Дириг амытаннар делегейин ажыглаанындан чыылдаларның күсели-биле республика бюджетинче 1,8 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгилер кирген.

«Агроүлетпүр комплекзин хөгжүдери» мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдин боттандырылганын үш углаанышкыны-биле боттандырып келген. Төлевилелди боттандырының талазы-биле четки графигиниң бадылааны 163 хемчегниң 143-ү күөсеттинген, артканы – күөселдениң чадазында.

Бирээде. Национал төлевилелдин кол углаанышкынын — **мал ажыл-агыйының дүргөн хөгжүлдөзүн** боттандыраары-биле 47 бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны 59,2 млн. рубль түңнүг чээлилер-биле хандырган. Ажыл-агыйлар 16 млн. рубльге 100 баш чылгы малды, 300 хаванын база 400 баш мыйыстыг бода малды, 17 кезек көдээ ажыл-агый техниказын садып алган болгаш 5 млн. рубльди кажар-хораа тудуунче угулаан. Лизинг-биле 400 баш уксаалыг малды садып алыры-биле республика бюджетинден 2,5 млн. рубльди эге дадывырны төлээринге үндүрүп берген. «Росагролизинг» акционерлиг ниитилел мал дужаакчызы ажыл-агыйлар - С.К. Шойгу аттыг «Балгазын» көдээ ажыл-агый-бүдүрүлгө кооперативинге база «Нива» КАБК-га 16 млн. рубльди алды ажыл-агыйларга уксаалыг бызааларны дужаары-биле сан-хөө арендазын долдурары-биле шилчидип берген.

Ийде. **Ажыл-агыйның биче хевирлериниң хөгжүлдөзүн** идиң **бээр сорулга-биле** 3272 хууда дузалал болгаш тараачын (фермер) ажыл-агыйлар 605,8 млн. рубльге чээлилерни долдурган. Баш бурунгааргы сан-медээлер-биле алырга, алган чээлилер-биле олар 7 муң баш бода база 61,3 муң баш шээр малды, 966 баш чылгыны, 5,5 муң баш хаваны болгаш 82 ивини садып алган болуп турар.

Хууда дузалал болгаш тараачын (фермер) ажыл-агыйларга хаара туткан чээлилерниң талазы-биле банкының хуу ставказын дуглаарыңга 10,4 млн. рубль түңгө субсидияларны берген.

Көдээниң бараан бүдүрүкчүлеринге чээлилер беришкенин чедингир болгаш шалыпкын болдурары-биле «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада регионалдыг салбыры немелде офистерни Барыын-Хемчик, Танцы, Өвүр, Кызыл, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарда ажыткан.

Көдээ ажыл-агыйның 63 хереглекчилер кооперативтерин тургускан, ооң иштинде чээли кооперативтери – 7. Чаа структуралар 6 айның дургузунда албан ажылдап эгелээриниң дугайында банкының шыңгыы негелделеринин ужун база долаа фондузунуң чок болганы-биле олар эрткен чылын чээли курлавырларын ап шыдавааннар.

Үште. 2006 чылда **көдээде аныяк өг-бүлелерниң болгаш аныяк специа-**

листерниң чурттаар оран-сава-биле хандырылганын «2010 чылга чедир көдээниң социал хөгжүлдөзи» деп федералдыг тускай сорулгалыг программаның үндезининге боттандырып келген. Федералдыг бюджеттен ук сорулгаларга 63,1 млн. рубльди үндүрүп берген. Банкыларның чээлилерин болгаш чурттакчы чоннуң акша-хөреңгилерин немей хаара туткан. Ниити хемчээлден акша-хөреңгилерниң 69 хуузуң чаа бажың-балгат тудуунче база 31 хуузуң ийги рыноктан чурттаар оран-сава садып алырыңгө угландырган. 24,7 муң дөрбөлчүн метр ниити шөлдүг бажыңнарны туткан болгаш садып алган. Ниитизи-биле 434 аныяк өг-бүлелер болгаш аныяк специалистер чуртталга байдалын экижиткен.

«Агроүлетпүр комплекзин хөгжүдери» мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдин хемчеглерин **боттандырганының түңгө-линде** малдың кол хевирлериниң баш саны өскөн, ооң иштинде мыйыстыг бода малдың баш саны 13 хууга, хой болгаш өшкүнүң – 18,6, чылгының – 11,1, ивиниң – 3,1 хууга өскөн. Мыйыстыг бода малдың баш саны 106,1 муң, хой болгаш өшкүнүң — 802,1 муң, чылгы малдың — 28,1 муң, хаваның — 20,6 муң, ивиниң — 1,7 муң баш болган.

2007 чылда Тыва Республиканың Чазааның болгаш Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый яамызының аразында Дугуржулгага дүүштүр көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының үндүрүлгезин 28,8 хууга, эт бүдүрүшкүнүн – 10, сүт бүдүрүшкүнүн 54,6 хууга улгаттыраар **сорулга салдынып турар.** Эт бүдүрүлгези 30,2 муң тонна, сүт бүдүрүлгези 54,6 муң тонна болур. Ниитизи-биле малдың баш саны 2006 чылдың деңгелинден 3-5 хуу өзөр, кол кичээнгейни хой, өшкү, сарлык, иви, теве дээн ышкыш чарыгдалы эвээш малдың хевирлериниң баш санын өстүреринче угулаар.

Көдээ ажыл-агый продукциязын садып алыры, ооң баштайгы болбаазырадылганын чорудары болгаш садып-сайгарары-биле көдээ ажыл-агыйының хереглекчилер кооперативтерин тургузары уламчылаар. Ындыг кооперативтерни мал ажыл-агыйының продукциязын болбаазырадырының талазы-биле бичежек цехтер-биле, донураар дериг-херекселдер-биле дериинге акша-хөреңгилерни республика бюджетинде көргөн.

Федералдыг болгаш республика бюджеттериниң күсели-биле көдээ ажыл-агый чээлилериниң талазы-биле хуу ставкаларын субсидиялаарының айтырыын долзуу-биле шийтпирлээр. 500 аныяк өг-бүлө чуртталга байдалын экижидер.

Тудуг комплекзи. 2006 чылда 680,9 млн. рубльге кол фондуларны дужаап кириген азы 2005 чылдың деңгелинге алырга, 107,3 хуу. 29 объектини, ооң иштинде шакта 250 пассажир эрттирер аэровокзалды, Аяңгаты болгаш Ишти-Хем суурларда клубтары; Кызылдың Буренская кудумчузунда 27 аал чурттаар чуртталга бажыңын, Кунгуртуг суурда ыяш болбаазырадыр цехти, Чадаана болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда сүт болбаазырадыр бичежек цехтерни ажыглалга кириген. Кызылда ПС Южная – ЦРП ийи кабельдиг шугумнуң чаартылганын чоруткан.

Тудуг бүдүрүлгезиниң төлевилел-нормативтиг баазаны сайзыраңгайжыдар, ооң материалдыг идиг беришкенин бедидер сорулга-биле республиканың Чазаа тудугнуң төлевилел өртээн өскөртүрүңгө чаа индекстерин бадылаан.

Тудуг ажылдарын болгаш объектилерниң төлевилээшкенин чорудуп турда чаа технологияларны непередип киририниң талазы-биле ажылдарны чорудуп келген. Даштыкы ханаларның тууйбу салышкынынга полистироль пенопласты ажыглап турар, ыңдыг чүүл хананың калбаан ийи катаптан ажыг эвээжидип турар. Салгыннадып турар азар фасадтарның тургузуу калбак ажыглалды алган. Кызылда чуртталга бажыңнарының чаа төлевилелдеринде инженер четкилериниң квартира аайы-биле узун дургаар аңгылаашкынының системазын ажыглап турар. Барнаул болгаш Ново-

сибирск хоорайларның, Томск областың тудугда мурнакчы арга-дуржулгазын ажыглап турар.

«Россияның хамаатыларына — таарымчалыг болгаш эптиг чурттаар оран-сава» деп мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдин боттандырылгасын «2005-2010 чылдарда Тыва Республиканың чурттакчы чонун таарымчалыг болгаш социал оран-сава-биле хандыраы» деп республиканың тускай сорулгалыг программаның үндезининге боттандырып турар. «Хоорай тудуунун ажил-чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу, «Россияның хамаатыларына — таарымчалыг болгаш эптиг чурттаар оран-сава» деп мурнады көргөн национал төлевилелдин шугуму-биле хамаатыларның хөреңгилериниң күсели-биле республиканың хоорайларынга болгаш кожууннарынга чурттаар бажыңнар тудуунун планының дугайында» Чазактын доктаалы хүлээп алдынган. Муниципалдыг тургузулгаларга методиктиг болгаш практиктиг дуза көргүстүнгөн. Республика чергелиг семинар-хурал, Республика Чазааның зона чергелиг хөй кижиги киржикчилиги хуралдары эрткен. Хамаатыларны чурттаар оран-сава-биле хандыраының талазы-биле муниципалдыг программаларның майык хевирлерин ажилдап кылган.

Тускай кичээнге **чурттаар бажыңнарның төлевилелдеринче** салдынган, хөй удаа ажыглаар чаңгыс квартиралыг болгаш хөй квартиралыг бажыңнарның элээн каш төлевилелдери ажилдап кылдынган.

Хоорай тудуунун чаа кодекизинге дүүштүр **чурттаар оран-сава тудуунга чер участоктары-биле хандыраының** талазы-биле ажилдар чоруттунган. Республиканың кожууннарында 542,6 муң дөрбелчин метр шөлдүг 365 чер участоктарын аңгылап берген. Ак-Довурак хоорайда болгаш Барыин-Хемчик кожуунда 57 муң дөрбелчин метр шөлдүг 59 участокту хөлезиге дамчыдып берген. Кызыл хоорайга амы-хуу чурттаар бажың-балгат тудуп алырының аукционунга 70 муң дөрбелчин метр шөлдүг 70 участокту саткан; черлер аразын демдеглээриниң (межевание) болгаш черниң кадастрлыг үнелээшкениниң документилер долдурулгасын чаңгыс черге кылдыртып ап болурунун схемасы ажыглаттынып эгелээн.

Чазак инженер болгаш коммунал инфраструктураның чурттаар оран-сава тудуун чер участоктары-биле хандыраар талазы-биле ажилды чорудуп турар. «Кызылская – Московская кудумчузунда ЛЭП 10 кВ ПС» тудуу, хириг суглар төгөр станцияның, солагай болгаш оң талакы эриктерниң арыглал тудуглары, Каа-Хем суурда канализация коллекторунун, Пушкин, Бүрен, Бай-Хаак кудумчуларда, Кызыл хоорайның мурнуу болгаш чөөн микрорайоннарында чуртталга бажыңнарының кварталдарына инженер четкилериниң, Кызыл кожуунун Каа-Хем суурда ЛЭП тудуу чоруттунуп турар.

«Южная» подстанцияның тудуун эде кылыры, Мурнуу микрорайонда хөй эвес каат тудуг кварталының котельная тудуун кылыры көрдүнгөн. Кызыл хоорайның Спутник суурга котельная тудуунун, Кызыл кожуунун Кур-Чер, Баян-Кол суурларга, Би-Хем кожуунун Сесерлиг суурга, Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурга, Тере-Хөл кожуунун Кунгуртуг суурга суг хандырылганың даштыкы четкилерин тудууның төлевилелдери кылдынып турар.

Кадрларның немелде белеткели чоруттунуп турар: инженерлер болгаш техник-тудугчулар, тудуг мергежилдериниң ажылчынары.

Чурттаар оран-сава тудуунга болгаш тудуг шөлдөрүнүн инженер дериглерин кылырынга 397 млн. рубльге капитал са-

лыышкыннары чоруткан, ооң иштинде федералдыг бюджеттен 26,6 хуу, республика бюджетинден 29,9 хуу, хамаатыларның боттарының хөреңгилеринден 16,2 хуу, бюджеттен дашкаар черлерден 27,3 хуу кирген.

«Тыва Республиканың чурттаар оран-савага ипотека чээлизиниң талазы-биле агентилели» КУБ чурттаар оран-сава садып алырынга эрткен чылын 152 млн. рубльге планыг тургаш, 222,8 млн. рубльге 416 чээлини берип, планын ооң мурнунда чылдан 25 хуу ажыр күүсеткен. Ипотека чээлизиниң хөреңгилериниң күсели-биле Кызыл хоорайда Дружба кудумчузунда 46 квартиралыг чуртталга бажыңының тудуун акшаландырып турар. «Тыва Республиканың чурттаар оран-савага хөгжүлдө болгаш деткимче төвү» КУБ «Туваасбестрой» ААН-ге Ак-Довурак хоорайга коттедждер тударынга 4 млн. рубль түнүг акшаны тускай сорулгалыг чиигелделиг чээли кылдыр тускайлап берген.

Ажыгдалга 26,3 муң дөрбелчин метр шөлдүг чурттаар оран-сава кирип, 2005 чылга бодаарга, 1,6 катап хөй болган. Муниципалдыг тургузулгаларда хамаатыларның боттарының хөреңгилери-биле амы-хуу чурттаар оран-сава тудугларының талазы-биле ажил шыырак шапкынчаан, 23,8 муң дөрбелчин метр шөлдүг 359 квартираны туткан, ол 2005 чылга деңнээрге, 2,8 катап хөй.

2007 чылда чурттаар оран-сава тудуунун хемчээлин улгаттыраар ажил уламчылаар. Бо чылын 53,7 муң дөрбелчин метр чурттаар оран-сава тудуун ажыгдалга кириери планнаттынган, ол дээрге, 2006 чылдан 2 катап хөй болур. Чурттаар оран-сава байдалдарын 929 өг-бүлө экижидип алыр.

Чуртталга-коммунал ажил-агыы. Отчеттук чылда чуртталга-коммунал ажил-агыларның бүдүрүлгелери 682 млн. рубльге чонга ачы-дузаны чедирген.

Республиканың Чазаа чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирелгези дээш төлевирлерниң доктаамал өртектерин тургускан: чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирелгезиниң чуртталга шөлүнүн ниити хемчээлиниң 1 дөрбелчин метриниң эң ындыкы өртээ — бир айда 47 рубль, чуртталга-коммунал ачы-дузаны дээш хамаатыларның төлевир деңгели — 100 хуу. Чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирелгези дээш хамаатыларның амы-хуу чарыгдалдарының бооп болгу дег хемчээлиниң эң ындыкы үлүү өг-бүлениң каттышкан орулгасындан 22 хуу болуп, 2005 чылдың деңгелинде хевээр болуп арткан.

«Коммунал инфраструктура объектилериниң чаартылгасы» деп тускай сорулгалыг республика программасы хүлээп алдынган. Кызыл хоорайның арыглал объектилериниң тудуглары уламчылаан.

Котельная дериг-херекселдерин чаартырының талазы-биле ажилдар чоруттунган. Чаа 10 котел салдынган, ооң иштинде Туран хоорайда, Сукпакта, Кызыл-Мажалыкта болгаш Бай-Хаак суурда. Түңгелинде кожууннарның одалга черлеринде котелдарның ажылының шынары экижири, хөмүр-даш чарыгдалы 15-20 хууга, чылыг энергиязының бот-үнези 20 хууга эвээжээр.

Чуртталга-коммунал ажил-агылар объектилериниң кышка удур белеткелинге 38 млн. рубль чарыгдалганын. Аңаа кол кичээнге одалганың иштики инженер четкилеринче, изиг болгаш соок суг хандырылганынче болгаш канализацияге угландырган. Чуртталга фондузунун септелгезин чоруткан, ооң иштинде 6,6 муң дөрбелчин метр хемчээлге бажыңнар шывыгларын, чуртталга бажыңнарының узун болгаш доора дургаар панельдер аразының ниити узуну 1,5 муң метр хемчээлге чылыгалаан болгаш септээн.

Кварталдар иштиниң эргижирээн, чылы-дылга четкилерин 9 км хемчээлге солаан, ооң иштинде 156 метр черни — тускай экижиткен шынарлыг чылыг үндүрбес полиэтилен хоорзалар-биле; 2,8 км эргижирээн суг дамчыдар четкилерни, ооң иштинде 1,5 км хемчээлге Кызыл хоорайга, ооң 1 км полиэтилен хоорзалар-биле. Чаа технологияларны ажыгдалга киригени материалдыг чарыгдалдарны 25 хуу чедир болгаш кылып турар ажилдарның хуусаазын 3 катап кызырган.

Чурттаар оран-сава ээлериниң 4 эштежилгези болгаш 4 башкарылга компаниялары ажилдап турар. Хөй квартиралыг бажыңнар башкарылганының айтырыларының талазы-биле семинарны коммунал ажил-агы бүдүрүлгелериниң тускай эртемниглериниң болгаш муниципалдыг тургузулгаларның удурткучуларының киржилгези-биле эрттирген. Ак-Довурак хоорайда болгаш Сарыг-Сеп суурда бүдүрүлгелер хөй квартиралыг бажыңнарны башкарырының чаа хевиринче шилчээ.

Хоорайлар болгаш **чурттакчылыг черлерниң чаагайжыдылганының, ногаанчыдылганының болгаш санитарлыг арыглалының** талазы-биле ажилдар кылдынгылаан. 16 республика масштабтыг субботниктер эрткен, аңаа 101 муң кижиги киришкен, 576 техниканы ажыглаан, бок төгөр черлерге 11,3 куб. м. бокту үндүр сөөрткен.

2007 чылда чуртталга-коммунал ажил-агыларының ажил-чорудулганының кол угланышкыннары коммуналдыг инфраструктураның объектилерин чаартып кылыры болгаш чурттакчы чонга ачы-дуза чедирелгезиниң шынарын экижидери болуп артпышаан; ук адырның акша-хөреңгизин кадыкшыдары; бүдүрүлгениң ачы-дуза чедирелгелериниң сертификациязын, техниктиг аудитин, инвентаризациязын чорудар; хөй квартиралыг чуртталга бажыңнарының башкарылганының чаа хевирлерин хөгжүдөр; күрүнениң болгаш бизнестиң кады ажилдажылганының үндезининге концессиялыг хамаарылгаларны ажилдааш кириер; коммуналдыг ачы-дуза чедирелгезинде өртектерниң болгаш тарифтерниң барымдаалыын көөр;

Транспорт. Автотранспорттун бүгү хевирлери-биле сайгарлыкчыларны кириштир 28 млн. пассажирни сөөрткен, ол 2005 чылга деңнээрге, 110,9 хууну тургускан. Транспорттун бүгү хевирлериниң чүк сөөртүлгезиниң саарылгасы 276 млн. тн-км азы 2005 чылдан 22,1 хуу бедик болган.

Агаар транспортунун ачы-дуза чедирелгезин 23,5 муң пассажир ажыглаан.

Суг транспорту-биле эжиндиришкенин үезинде 3216 пассажирни болгаш 0,9 муң тонна чүктү сөөрткен. «Тываның судноаргыштырылга компаниязы» ХАН суднолар болгаш мастерскаялар септээр ажилдарны чоруткан. 4 баржаны болгаш «Подъемница» туерни, 3 «Ангара» теплоходту болгаш 1 «Заря» теплоходка чаа шимчедикчини садып алгаш салып септээн. Бүдүрүлгө пассажир болгаш чүк сөөртүлгезиниң 5 чыл хуусаалыг чөлшээрлин алган. Теплоходтарга капитал септелге чорудар чөлшээрелдиг «Албанях» КХН-биле керээни чарган болгаш ол 2007 чылдың эжиндиришкенин үезинге чедир флоттун белеткелин чорудар аргалыг болур.

Орук ажил-агыы. Республиканың орук агентилели 166,1 млн. рубльди шиңгээдип алган, ооң иштинде ниити ажыгдалдыг регионалдыг автомобиль оруктарына 68,8 млн. рубльге ажилдарны чоруткан. Ажыгдалче Бояровка—Тоора-Хем аразының оруунун 17 км участогун кириген, ооң тудуунун өртээ 89,6 млн. рубль. Оруктарны ажаалда-тежээлделиг тударына 42,8 млн. рубльди, ооң септелгезинче 26,1 млн. рубльди шилчткен. 7,6 млн. рубль түңгө төлевилел-шинчилел ажилдарын

чоруткан. 2 млн. рубльге орук техниказын садып алган. Ниити узун дуртунун хемчээли 223,3 метр. Алаш болгаш Сой хемнерни кешкен 2 көвүрүгнү септээш, ажыгдалче кириген; Чаа-Хөл болгаш Хову-Аксы суурларже кирер черлерде.

М-54 «Енисей» автомобиль магистралында орук ажилдарының хемчээли 2005 чылдың деңгелинде 21,6 хуу өзүлделиг болуп, 440,3 млн. рубль болган. М-54 автооруктун 950 дугаар километринде көвүрүгнүн капитал септелгезин, плансагындырылыгы болгаш агар септелгелиг 7 көвүрүгнүн ажилдарын база автооруктун узуну 42,9 км. хемчээлди черинге септелге ажилдарын чоруткан. Орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар сорулга-биле 529 км узун дурттук орукка 10 млн. рубльге доора шыгылганы чоруткан, оруктун айыылдыг кезиндектеринге чедишпес турган дозар херимнерни, медээ чагыларын болгаш орук демдектерин тургускан.

Харылзаа. Электрилик харылзаа ачы-дуза чедирелгезин 201,1 млн. рубльге чоруткан, ооң иштинде 84,1 млн. рубльди чурттакчы чонга.

Каа-Хем суурда 1024 дугаарларлыг болгаш Тээли суурда 768 дугаарларлыг АТС-терни ажыгдалга кириген. Чадаана—Кызыл-Мажалык аразында харылзааның радиорелелиг шугумнун дериг-херексел монтажын кылып турар. Бай-Тайганың Кара-Хөлге болгаш Өвүрнүн Дус-Дага, Саглыга төнчү АТС-терни тударына төлевилел-шинчилел ажилдарын 1 млн. рубль түңгө боттандырган.

Почта харылзааның бүдүрүлгелери почта ачы-дуза чедирелгелерин 76,1 млн. рубльге күүседирин хандырган, ооң иштинде чурттакчы чонга 48,8 млн. рубльге кылган болгаш ол 2005 чылдың деңгелинде көөрде, тус-тузунда 138,4 болгаш 138,6 хуулар болган. Пенсия, пособие, почта шилчидилгелериниң төлевириниң талазы-биле акша-хөреңги ачы-дуза чедирелгезиниң боттандырылгасы 31,9 хуу өскөн. 19 почта салбырлары почта-касса терминалдары-биле чедир хандырылган. Чурттакчы чонга эптиг болуру-биле почта харылзааның салбыр бүрүзүнде чондан коммуналдыг ачы-дуза чедирелгези дээш төлевирлерни ап турар. Төп почтамтыда болгаш №10 почта салбырында 2 Интернет-кафени ажиткан.

Хереглекчилер рыногу. Уүрмектеп садыглаарының болгаш хөй-ниитиниң чемненилге саарылгасы 6,9 млрд. рубль болуп, дүүштүргөн өртектер-биле алырга, 2005 чылдан 12,4 хуу улгаткан. Ортамаа-биле республиканың бир чурттакчызына онааштыр алырга, үүрмектеп садыглаарына болгаш хөй-ниитиниң чемненилгезинге 22312 рубль түңгө барааннары садып алган болуп турар.

Садыг бүдүрүлгелериниң тускай-жыттыг хөгжүлдө угланышкыны көстүп келген, чедимчелиг өртектер бараанарлыг, садып алыкчылар-биле санажылганың электрондук терминалдарын ажыглап турар супермаркеттер ажыттынгылаан.

Красноярск, Абакан, Новосибирск хоорайларның улуг садыг фирмалары-биле салбырлар ажыдарының талазы-биле республиканың бүдүрүлгелериниң ажил-херекчи кады ажилдажылгасы калбарып турар. Тус чер бүдүрүлгезиниң аш-чем болгаш үлетпүр барааннарының ассортиментизи өзүп турар. Республиканың садыг четкизинче амы-хуу инвестициялардан 200 млн. рубль салдынган. Хөй-ниити чемненилгезиниң янзы-бүрү хевирлерин организаастаары уламчылаан. Регионнар аразының үшкү универсалдыг «Тывазкспо-2006» делгелге-ярмарказы эрткен болгаш аңаа Россияның регионнарындан болгаш рес-

публикадан 40 ажыг бүдүрүлгелер киришкен.

Чурттакчы чонга **телевирлиг ачы-дуза чедирилгези** 1,7 млрд. рубльге чоруттунган, ол 2005 чылга деңнээрге, 11,5 хуу өскен. Телевирлиг ачы-дуза чедирилгезин хөгжүдөргө биче бизнестин киржилгези 35,4 хуу болуп турар. Амыдырал хандырылга талазы-биле ачы-дуза чедирилгезин 120,8 млн. рубльге боттандырган, ол мурнуку чылга деңнээрге, дүүштүргөн өртектер-биле 26,3 хуу өзүлдөдү болган. Оларның бир кижиге онааштыр чылда хереглели 390 рубль болуп, 2005 чылга көөрдө, 35,4 хуу хөй болган. Амыдырал хандырылга ачы-дуза чедирилгезинин 15 объектизи ажылгалга кирген, биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринден 3 млн. рубль салдыган. Реклама бизнесте, чурттакчы чоннуң культурулг дыштанылгасын организастаары хөгжүлдени алган. Биче сайгарлыкчы чорук субъектилеринге Новосибирскинин техника болгаш дериг-херекселдерге акшаландырыышкын хөлезилелин долдурарының лизинг компаниязының салбыры-биле ажыл-херекчи кады ажылдажылганың харылзаазы тургустунуп турар.

Аалчылар бажыңы болгаш ресторан бизнестин, парикмахер ажыл-херезин, хеп модельдээринин айтырылганың талазы-биле өөредилгениң адырлар семинарлары, мастер-класстар эрткилээн. Красноярскинин, Абаканның болгаш Новосибирскинин өөредилге төптөри-биле кады ажылдажылга уламчылаан.

Турисчи ачы-дуза чедирилгелеринин хемчээли ооң мурнунда чылга бодаарга, 16,3 хуу өзүп, 3,1 млн. рубль болган. Республикага 22 муң туристер келгеш барган, ооң иштинден 3 муң хирези даштыкылар. Турисчи организацияларның болгаш туризм адырының ажылдакчыларының саны өскен. «Тыва Республикага 2002-2010 чылдарда туризмни хөгжүдери» тускай сорулгалыг республика программаның боттандырылгасы, республиканың ат-алдарын бедидер талазы-биле ажыл уламчылаан. Делегей чергелиг болгаш регионалдыг делгелгелерге турисчи продуктунуң реклама-дыңнадыгы бурунгар базамын хандырган, турисчи маршруттарны ажылдап кылырынга деткимчени көргүзүп, өөредилге семинарларын эрттирген. Турисчи объектилерни тургузар черлериниң реестрин болгаш карта-схеманың ажылдап кылып турар.

«Убса-Нур ыйгылаажы» бойдус биосферлиг заповедниктин маршрутун чаартырының талазы-биле, «Хааннар шынаазы» турисчи комплекстин тудуунуң, Каа-Хем хемниң бажында турисчи баазаны эде кылырының талазы-биле төлевилелдер онаалдары бадылаттынган. Республикага көдээ туризмниң 2008-2015 чылдарда хөгжүлдээринин Програмазы белеткеттинип турар.

«Россияның регионнары – Москва дугуржулгасы» деп туризм үлетпүрүн хөгжүдөр талазы-биле Дүүштүрүлгө Чөвүлелиниң составынче республиканы кириген.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар. Республиканың даштыкы садыг-саарылгасы АКШ-тын 5,1 млн. доллары болуп, 2005 чылга көөрдө, 4,3 хуу өскен.

Чазак кызыгаар чоогунуң кады ажылдажылганың, транспорт инфраструктуразын экижидеринин болгаш Кызыл-Улангом-Ховд-Урумчи кызыгаар кежир транспорт коридорунуң дээштиг ажылдаарының моон-даа ыңай хөгжүлдээринин талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан.

«Хандагайты» эрттирилге пунктузунуң эргебайдалын хөй талаалыг кылдыр өскерттиринин дугайында айтырыгны эгелекчи санал-биле тургускан.

Моолдуң Улангом хоорайда КХН «Урянхай» АҮК-түн каттышкан бүдүрүлгезин үндөзилеп тургускан, республикаже мал киир сөөртүрүнүн, «О-Шынаа (Россия) – Тэс (Моол) аразына электри дамчыдылга шугумунуң тудуунуң, Моолдуң болгаш Тываның өөредилге черлеринде өөренип турар студентилериниң санын өстүреринин, Тываның күрүне университетинин салбырын Улангом хоорайга ажыдарының болгаш кызыгаар чоогунуң «Хандагайты-Боршо» садыг комплекзин тургузарының дугайында дугуржулгалар чедип алдыган.

Республиканың делегей харылзааларының талазы-биле өзүлдөзүнге Кыдатка Россия чылы кылдыр 2006 чылды чарлааны эки салдарны чедирген. Кыдаттын Иштики Моол автономнуң району-биле ажыл-херекчи болгаш найыралчы харылзаалар катап тургустунган, садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура талазы-биле болгаш акы-дуңма харылзааларны тургузарының дугуржулгалар төлевилелдери ат салырынга белеткеттинген. КУР-нуң Синьцзян-Уйгур автономнуң району, Цилинь болгаш Хэйлуңцзян провинцияларының чагырга черлери-биле ажыл-херекчи харылзаалар чедип алдыган. Делегациялар солчулгасы идепкейжээн, каттышкан төлевилелдерни, сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөринин даштыкы арга-дуржулганың шигээдиринин талазы-биле программаларны боттандырып турар.

Үшкү россияжи-кыдат инвестиция шуулганының иштинге Пекин хоорайга Россия Федерациязының Тыва Республиканың Чазаа биле Кыдат Улус Республиканың Хэйлуңцзян провинциязының Чазааның аразында кады ажылдажылганың Протоколунга ат салдыган, Кызыл-Таштыгының чартык металлдар рудазының казымал байлактыг черинин айтырылганың талазы-биле удур-дөдир ажылдажылганың механизми тодараттынган, ынаар кыдат инвестиция хемчээли 207 млн. АКШ-тын доллары.

2006 чылдың сентябрьда республика Соңгу-Чөөн Азия чурттарының регионалдыг администрациялар Ассоциациязының кежигүнү апарган, ол чорук Моолдуң, Кыдаттын болгаш Көрей Республиканың регионнарының администрациялары-биле республиканың чурттар болгаш регионнар-биле кайы-кайызынга-даа ажыктыг экономиктиг кады ажылдажылганың калбартырынга болгаш ханыладырынга деткимчени бээр.

Регионалдыг харылзаалар. Экономика, садыг, кадык камгалал, өөредилге, культура болгаш спорт, туризм адырларына Москва хоорайның, Алтай болгаш Хакасия республикаларының чазаа-биле, Красноярск крайның, Новосибирск болгаш Томск областтарының администрациялары-биле кады ажылдажылганың дугайында дугуржулгалар боттанып турар. «Сибирь дугуржулгасы» регионнар аразының ассоциациязының даштыкы харылзаалар талазы-биле Дүүштүрүлгө чөвүлелиниң үнүшкүнүг хуралы Кызыл хоорайга эрткен.

IV. Бюджет, үндүрүг болгаш акша-чээли харылзаалары

2006 чылдың январь 1-ден эгелеп №131 Федералдыг хоойлунуң негелделерин долу

хемчээлге боттандырып эгелээни-биле янзы-бүрү деңнелдеринин 144 бюджеттерин бадылаан болгаш күүсеткен: республиканың, хоорай округтары — 2, кожууннарның — 17 болгаш 124 көдээ черлеринин. 100-тен эвээш санныг чурттакчылыг, соңгуур эргелиг 3 чер талазы-биле бюджеттерни хамаатыларның чыыжына бадылаан.

Республиканың каттышкан бюджетин орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле 7703 млн. рубльге күүсеттинген. Каттышкан бюджеттин бот-орулгалары 2005 чылга деңнээрге, 1,3 катап улгадып, 1844 млн. рубль болган.

Тус-тус кижилеринин орулгаларындан үндүрүг чыылдазы, транспорт үндүрүг, эт-хөрөңги үндүрүг күүсеттинмээн. Боттуң орулгаларының күүсеттинмээн кол чылдагааны үндүрүлгелер болгаш чыылдалар талазы-биле мөөңөлгөн 139 млн. республиканың бюджетинче тыртар, чедир чыгдынмаан өрелер болуп.

Федералдыг бюджеттен **акша-хөрөңги дузазы** кылдыр 5763,9 млн. рубль алдыган, ол 2005 чыл-биле деңнээрге, 352 млн. рубль хөй болуп.

Акша-хөрөңги балансызының каттышкан орулгалары бүгү дөстөрүнүн акшаландырыышкынының күсели-биле 13,3 млрд. рубль болуп, 2005 чылдың деңнелинге көөрдө, 11 хуу өскен.

Республика бюджетинин чарыгдалдары, мурнуку чылдарда ышкаш социал угланыышкынныг болган. Агар чарыгдалдар бюджеттин 87 хуузу алган. Бюджет бижимелиниң кол чүүлдери күүсеттинген, ооң иштинде бюджет адырының ажылдакчыларының шалың төлевиринге болгаш бүгү-ле социал төлевирлерге.

Социал адырының акшаландырыышкыны 2005 чылга бодаарга, 20 хуу өскен. Күш-ажыл төлевиринге немерелер-биле катап 4248 млн. рубльди чоруткан, азы ооң мурнунда чылга көөрдө, 26 хуу хөй. Аыш-чем болгаш эм-таңга 279 млн. рубль түңге акшаландырыышкынны кылган. Хамаатыларның чамдык кезектеринге, ажы-төлдүг хамаатыларның пособиелеринге, өскүс уругларга төлевирлерге, чоннуң чурттаар оран-сава субсидияларына төлевирлер 693 млн. рубль болган, ол 2005 чылга көөрдө, 21 хуу хөй болуп турар.

Өөредилгеге чарыгдалдар 591 млн. рубльге өзүп, 2884 млн. рубль болуп, мурнуку чылга деңнээрге, 26 хуу өзүлдөдү болган. Өөредилге адырының чарыгдалдарының үлүү каттышкан бюджеттин тургузуунуң 36 хуузу ээлээн.

Кадык камгалал адырының чарыгдалдарының бот-деңзизи каттышкан бюджеттин 18 хуузу азы 1485 млн. рубль болуп, мурнуку чылга деңнээрге, 19 хуу өскен. Оон аңгыда Ыаап-ла медицина камгаладылганың хөрөңгилеринин күсели-биле катап база 580 млн. рубль база социал камгаладылга фондузунуң күсели-биле 31 млн. рубль келген, ооң иштинден немелде эм-таң хандырылганына 103 млн. рубль. Ниитизи-биле кадык камгалал адырының чарыгдалдары бүгү-ле дөстөрдөн каттышкаш 2233 млн. рубль болган.

Социал хандырылгага чарыгдалдар 1002 млн. рубль болган, ол 2005 чылдан 22 хуу хөй болуп.

Культура, уран чүүл болгаш кино албан черлеринин ажылдаарына 319 млн. рубльди шилчиткен, 2005 чыл-биле деңгей көөрге, 15 хуу өскен.

Көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүчүлөрүнө деткимче агроүлетпүр комплекзинин талазы-биле национал төлевилелдерни боттандырырына тускай сорулгалыг хөрөңгилеринин күсели-биле улгаткан.

Республика бюджетинден ук сорулгаларга субсидияларны 43 млн. рубль түңге тускайлаан болгаш ол 2005 чылдың деңнелинден 39 хуу хөй.

Одалга-энергетика комплекзинин болгаш чурттаар оран-сава-коммунал ажыл-агыйларының ачы-дуза чедирилгелерин төлээр талазы-биле Тыва Республиканың бюджетинин чарыгдалдар хүлээниглерин акшаландырыышкын-биле хандырырына 458 млн. рубль шилчиттинген, ол чорук бүдүрүлгелеринин турум ажылдаарын болгаш одалга сезонунга өй-шаанда белеткенип алырын хандырган. Дизельдиг электри станцияларына кывар-чаар материалдар чедиреринге күрүне чагыы 71 млн. рубль түңге күүсеттинген.

Республиканың федералдыг бюджетке күрүне өрөзи 107 млн. рубльге эвээжээн болгаш ол 2007 чылдың январь 1-де 118 млн. рубль болган.

Республиканың күрүне чагыын 1125 млн. рубльге кириген. 54 садыглаашкын болгаш 129 өртектер тургузарының негелделерин эрттирген. Садыглаашкыннарның түңнелдери-биле бюджет хөрөңгилеринден 15 млн. рубльди камнап алган.

Мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандырыры-биле республика бюджетинден 574 млн. рубль шилчиттинген.

Түңнелче угланган бюджет планнаашкынының арга-хевирлерин амыдыралга боттандырыр ажыл эгелээн. Республиканың бюджет четкилеринин инвентаризациязы доозулган.

Республиканың Саң-хөө ямызы болгаш бюджет харылзааларын шинчилээр федералдыг төп-биле кады белеткээни чарыгдалдар хүлээниглеринин даңзыын тургузарының, ортумак хуусааның кедилг акшаландырыышкын планнаашкынының дүрүмнерин Чазак бадылаан. Бюджет ачы-дуза чедирилгелеринин адырлар аайы-биле болгаш бюджет чарыгдалдарын экижидер стандарттарны тодарадырының талазы-биле саналдарны ажылдап кылып турар. Дөрт социал ямыларның ажыл-чорудулганың кол угланыышкыннарының болгаш түңнелдеринин талазы-биле илеткелдер тургустунган.

2007 чылдың республика бюджетин ажылдап кылган, Чазак хуралына чүүлдүг деп санаан, ону республиканың Улуг Хуралынче чоруткан.

Бүгү көргүзүлгелерни федералдыг болгаш республика ямылары болгаш ведомстволары-биле, муниципалитеттеринин чагырга даргалары-биле чөпшээрештирип дугурушкан, кожууннарның болгаш хоорайларның 2015 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдээринин планнары-биле дүүштүргөн. Муниципалдыг тургузулганың 2007 чылда бюджетин сайгарып көрүп турар.

Саң-хөө-бюджет хайгааралының түңнелдери. 119 документ хыналдаларын чоруткан, оларның 88-и планныг, 28-зин эрге-хоойлу камгалаар органның даалганы-биле, 17-ин күрүне эрге-чагырганың чагаа-бижиктерин езугаар, 6-ын хамаатыларның билдиришкиннерин барымдаалап кылган. Оон 16,5 млн. рубль бюджет хөрөңгилерин структуразына эвес ажылгааны илерээн, 5,5 млн. рубльди дөдир эгиткен. Амгы күштүг болуп турар хоойлужудулганы хажыткан 127 барымдааларны чайладыр кылдыр бижиктерни чоруткан, ооң иштинден 65-и күүсеттинген. 35 административтиг харыысалга дугайында протоколдарны долдурган, республика бюджетинин орулганынче 48 муң рубль

түнүг торгаал акшаларын тырткан. Чурум-сагылга харысалгазынга 106 албан-дужаалдыг кижилерни онааган, ооң иштинден 41-и удуртукчулар. Эрге-хоойлу органнардынче хыналда болгаш саналганың 95 материалын чоруткан. 25 кем-херек оттуртунган, хоойлужудулга хажыдышкыннарын чайладырының дугайында 20 саналды үндүргөн, 26 материалга хамаарыштыр кем-херек оттурарындан ойталаан.

Чээли организацияларының ажил-чорудулгазы быжыг туруштуг хөгжүп турар. Банкыларның каттышкан активтери 2006 чыл дургузунда 70 хууга көвүдээн.

Банкыда агар саннарже акша-хөреңги хаара тударының хемчээли 30 хуу көвүдээн болгаш 1,4 млрд. рубль болган, ооң 60 хууу хамаатыларның акшазы болуп турар. Оларның салышкыннары 28 хуу өскөн болгаш 888 млн. рубль четкен. Бир чылдан өрү хуусаалыг шыгжаан акшаның үлүү улгаткан болгаш ол 70,9 хуу болган. Банкыларның үр хуусаалыг курлавырларының өскени экономика объектилеринге болгаш хуу кижилерге кредит бээр арганы калбарткан. Бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш чурттакчы чонга берген кредиттер хемчээли 3,7 млрд. рубль болган, ол мурнуку чылдың деңгелинден 1,6 катап хөй болган. Экономиканың боттук секторунун бүдүрүлгелери чылда 1,1 млрд. рубль чээлилерни алган.

Банкылар чурттаар оран-сава садып алырынга херек чээлилерниң чаа хевирлерин чонга саналдаан. Олар 109 млн. рубль түнүг 148 ажил-херек керээлерин чээлилээн. Оран-сава садып алырынга берген чээлилерниң ортумак хемчээли көвүдээн болгаш 737 муң рубль болуп турар, 2005 чылда 360 муң рубль турган.

Хереглел чээлилерин бээри 2,3 катап улгаткан, оларның чылда саарылгазы 2,6 млрд. рубль четкен.

Чээли организациялары туда акша хереглевес саарылганы сайзыраңгайжыдар ажилды уламчылаан. Пластик карталыг кижилерниң саны чылда 2,7 катап көвүдээн, олар 32 муң кижилер болуп турар. Клиентилерге Интернет база соттук харылзаа ажыглаар арга бээр талазы-биле аргалары калбарган.

Туда акшага хереглелди Төп банкының курлавырларының күсели-биле дуглаарының бот-деңгизи 45,3 хуу болган, ол мурнуку чылда 49,2 хуу турган.

V. Социал адырның быжыг туруштуг ажилдаарын хандыраары

Социал политиканың кол угланышкыннары — республиканың чурттакчы чонунун чуртталга байдалының деңгелин болгаш шынарын көдүрери, хамаатыларның чамдык кезектеринге социал дуза чедирериниң механизм чедимчелиг болдураары, социал адырның албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаары болгаш оларның турум ажилдаарын хандыраары болуп артар.

Чурттакчы чонунун чуртталга деңгелин тодарадып турар кол көргүзүлгелерниң өзүлдеси чогулгалыг бооп артпышаан. Чурттакчы чонунун бир кижизинге онааштыр бир айда ортумак орулгалар 2005 чылдың 3831,1 рубльден өзүп, 4473 рубльди тургускан. Бир айда ортумак шалың 6814,4-тен, 8624 рубль четкен. Амыдырап-чурттап болурунун эң кудуку хемчээлинден эвээш орулгалыг чурттакчыларның саны 19,4 муңга кызырылган.

Күш-ажыл болгаш чурттакчы чонну

ажылга хаара тудары. Эрткен чылда бюджет организацияларының ажилдакчыларының шалыңы май 1-ден эгелеп 1,15 катап, октябрь 1-ден эгелеп 1,11 катап өскөн. Чаңгыс аай тариф четкизиниң бирги разрядының тариф ставказының хемчээли 1221 рубльди тургузуп турар болгаш күш-ажыл төлевериниң эң кудуку хемчээлинден 121 рубль ажып турар. Күш-ажыл төлевериниң эң кудуку хемчээли 1,37 катап — 800-тен 1100 рубль чедир өскөн.

Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязы, ажил берикчилери болгаш республиканың Чазааның аразында 2006-2007 чылдарда үш таланың республика дугуржулгазы чардынган. Чуртталга-коммунал ажил-агыиында, агроулетпүр комплекзинде, почта болгаш электри харылзаазында, кадык камгалалында, өөредилгеде, культурада, хереглекчилер кооперациясында адыр аайы-биле республиканың 8 тариф дугуржулгалары ажилдап турар. Эрткен чылда 148 коллективтиг күш-ажылчы керээлер чардынган.

Чонну ажилга хаара тударының талазы-биле деткимче көргүзериниң хемчеглери алдынган. Ажил чок улустун ниити саны 10,1 муң кижилер болган, ону 2005 чылга деңгээрге, 81-ге азы 7,8 хууга баткан. Бүрүткел эрткен ажил чок улустун саны 3,8 хууга кызырылып, 7,6 хууну тургускан. Чонну ажилга хаара тударының талазы-биле деткимче көргүзериниң хемчеглерин боттандыраарынга федералдыг бюджеттен 148,9 млн. рубль аңгылаттынган.

Чонну ажилга хаара тударының албан черлеринге ажилга тургузарының талазы-биле айтырыгыг 24,9 муң кижилер келген, оларның 14,5 муңу ажилга тургустунган. Хөй ниитиниң болгаш түр үениң ажилдарына 11,6 муң ажил чок хамаатылар хаара туттунган, ол ажилдар үезинде оларның материалдыг деткимчезинге 13,9 млн. рубль чарыгдаттынган.

Сайгарлыкчы ажил-чорудулга чорударының база боду бодун ажил-биле хандыраарының эгелээшкыннерин деткиир сорулга-биле 1123 ажил чок хамаатыларга дузаны каткан, оларның иштинде 661 кижилер консультацияны алган, бодун боду ажил-биле хандыраарына угланган мергелдерге өөредилге-биле 32 кижилер өөреткен. Хууда ажил-чорудулганы 68 кижилер ажиткан, оларның 19-зунуң биче бүдүрүлгелеринде 64 чаа ажилчы туруштар тургустунган.

Хостуг олуттуң 22 ярмаркаларына 2121 кижилер киришкен. Хостуг болгаш түр үениң 496 ажилчы олуттарына 251 кижилер ажилче тургустунган. Профессионал ачы-дуза чедирилгези болгаш консультацияларны 12 муң ажилчы кижилер алган.

Ажил чок хамаатыларны, социал камгалал онза чугула хереглеттинип турар хамаатыларны түр ажилдарга тургузарының талазы-биле деткимче чоруттунган. 400 ажил керээлер чардынган, ажилга 2,9 муң кижилер тургустунган. Конкурса тирилээн 15 өөредилге албан черлери-биле керээ езугаар ажил чок хамаатыларны 22 мергелдерге өөредип белеткээриниң ажилы чоруттунган. Шупту 1,5 муң ажил чок хамаатылар өөредилгелер эрткен.

Яды-түреңги чорукту ажып эрттериниң болгаш чонну ажилга хаара тударының деткимчезиниң талазы-биле республиканың болгаш кожуннарның программаларын боттандыраарының иштинге түр болгаш турум ажилчы олуттарга 10,7 муң хамааты ажилга тургустунган. Ногаа-картофель өстүрүп ажаарының, арга-ыяш белеткээриниң болгаш балык тударының 100 ажил бригадалары тургустунган. Программалары боттандыраарына 33,1 млн. рубль шилчиттинген, ооң иштинде республика бюджетинден — 16,6

млн. рубль, муниципалдыг бюджеттерден — 4,7 млн. рубль. Өг-бүлө болгаш уругларга социал дуза төптөринге бензин-биле ажилдаар 23 хирээ, база ол ышкаш чедимче чок 5,4 муң өг-бүлелерге картофель үрезини, 280 баш мал болгаш куш аймаан аңгылап берген. 219,7 млн. рубль түңге продукцияны бүдүргөн болгаш ачы-дузаны чедирген.

Кылып чоруттунган хемчеглерниң түнелинде, чедимче чок болгаш яды-түреңги өг-бүлелерниң саны 2,5 муңга эвээжээн. Чедимче чок өг-бүлелерниң кежигүн бүрүзүнүн ортумак орулгалының хемчээли 11 хууга өскөн.

Амыдыралдың берге байдалына таваарышкан 718 эвээш хөреңгилер кижиге, ооң иштинде 137 студентиге, хөй ажи-төлдүг база долу эвес өг-бүлелерден уруглар болгаш өскүс 300 уругларга 2,4 млн. рубльге **адресиги социал деткимче** көргүстүнгөн. Бир кижиге хамаарыштыр ортумак орулгалы амыдырап-чурттаарының эң кудуку хемчээлинден эвээш орулгалыг өг-бүлелерден 84,1 муң уругга 135,2 млн. рубльге ай санының пособиеси төлөттинген. Отчеттуг чылда уруглар пособиеси төлээриниң талазы-биле өре 19,7 млн. рубльге кызырылган.

Хамаатыларның чамдык кезектеринге социал деткимче хемчеглери. 2004 чылдың август 22-де №122 база 2003 чылдың октябрь 6-да №131 федералдыг хоойлуларга дүүштүр чурттакчы чонунун социал камгалал адырына республиканың болгаш муниципалдыг деңгелин аразында бүрүн эргелерни аңгылаан хоойлужудулга баазы тургустунган.

Федералдыг бюджеттиң күсели-биле күрүнениң социал дузанын алырының федералдыг даңзызынче кириртинген хамаатыларга ай санының төлеверлериниң индексациязы 8,5 хууга чоруттунган. Ай санының акша төлеверлеринге 276,5 млн. рубльди чарыгдан. Ону ап турарларның саны 2006 чылда 2,7 хууга өзүп, 30429 кижилер болган.

Республика даңзызын езугаар ай санының төлеверлерин ап турганнарның саны отчеттуг чылда 765 кижиге эвээжээн. 2007 чылдың январь 1-де ынаар 14066 кижилер кири бижиттинген. Ай санының акша төлеверлерин төлээринге республика бюджетинден 80,2 млн. рубль шилчиттинген. Ай санының акша төлеверлери 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп күш-ажылдың хоочуннарына — 480 рубль, тылдың киржикчилеринге — 530, келдерел эрткенерге — 561, политиктиг репрессияларга когараанарга — 500 база келдерел эрткен хамаатыларның өг-бүлелериниң кады чурттап турар кежигүннеринге — 230 рубль хемчээлдиг болган.

Федералдыг даңзының девискээр кезээнге кириртинген хамаатыларның 22 муңу азы 72 хууу күрүнениң социал ачы-дузанын эм-таң-биле хандырылган талазы-биле социал ачы-дуза бөлүүнүн хевирин алыр эргелиг. Немелде эм-таң-биле дуза дилээн 16,4 муң кижиге 210,8 муң рецептилерни үндүр бижээн. Аптека албан черлери 97,7 млн. рубльге 197,7 муң рецептилерге эмнерни берген, ол 2005 чылдан 2 катап хөй. Ортумаа-биле алырга, дилег киригеннерниң бирээзинге-ле 13 рецепт бижиттинген, чаңгыс рецептинин ортумак өртээ 505 рубль.

Республика регистринде чиигелделиг хамаатыларны **немелде эм-таң-биле хандыраарына** 17,1 млн. рубль көрдүнгөн. Чиигелделиг 28291 хамаатылар халас эм-таң алыр эргелиг, ооң иштинде 8856 кижилер хоочураан аарыгларлыг, 15,8 муң уруг 3 хар четпээн. Эмнелге албан черлеринден 17,4 муң кижилер дуза дилеп келген, оларның 80 хуууу 3 хар четпээн уруглар. 143 муң

рецептилерни бижээн, аптека албан черлери 19,2 млн. рубльге 124,7 муң рецептилерге эмнерни берген, ол 2005 чылдан 2 катап көвей болуп турар. Немелде эм-таң-биле хандырылган системазында 35 эмнелге-профилактиктиг база 32 аптека албан черлери киржип турар, 590 эмчи, 172 фельдшер чиигелделиг рецептилер бижир эргелиг.

Социал дуза алыр эргелиг 1896 хамаатыларны **санатор-курорттуг эмнээшкынче** чоруткан. Путевкалар садарына база эмнээшкын алыр черге чедир болгаш дедир кээриниң орук өртээнге Социал камгалалдыг фондузу 29,5 млн. рубльди үндүргөн. 1755 инвалидтер 7,2 млн. рубль түңге протез-ортопедиктиг кылыглар-биле хандырттынган, ол сан-көргүзүг 2005 чылдан 2,2 катап хөй.

Хоорайның болгаш хоорай чоогунун ниити ажилгалдыг транспортунга халас чорутуу эргени 45 муң кижилер аңгылаан. Оларны аргыштыраары-биле 1,9 млн. рубльге 6 автотранспорт садып алдынган. 26 муң ажил кижиге **чурттап турар чериниң болгаш коммуналдыг ачы-дуза төлеверин төлээринге** федералдыг бюджеттен субвенция хевиринге 130,4 млн. рубль база 17,2 муң өг-бүлелерге республика бюджетинден субсидия хевиринге 110 млн. рубль социал деткимче кылдынган.

Отчеттуг чылда чиигелделиг хамаатыларның талазындан социал пакет ачы-дузаны акша компенсациязынга солугурунун дугайында билдиришкыннер кээри уламчылаан. Пенсия фондузунун салбырына 8162 хамаатының билдиришкынни кирген, ол федералдыг регистрге кириртинген улустун ниити санының 26,8 хуууну тургузуп турар.

Назылап кыраан кижилерге болгаш инвалидтерге, уругларлыг өг-бүлелерге **социал хандырылган системазын** комплекстиг сайзырадырының болгаш деткиириниң талазы-биле ажил чоруттунган. Социал хандырылганың 29 албан черлериниң ажил-чорудулгазына 136,3 млн. рубль аңгылаттынган. Өг-бүлө болгаш уругларның социал ачы-дуза албан черлери 25,4 муң хамаатыга дузаны чедирген, республиканың 6 бажың-интернаттарында 869 хоочуннар болгаш инвалидтер чурттап турар.

2006 чылда Чадаананың инвалидтер болгаш назылап кырааннарның 75 олуттуг бажың-интернады, Хайыракананың бажың-интернадының геронтологтуг 30 олуттуг салбыры, Кызылдың бажың-интернадының 75 олуттуг немелде тудуу, Дүргенниң инвалидтер болгаш назылап кырааннарның 50 олуттуг бажың-интернады ажыгдалга кирген. Дерзиг-Аксы суурда психоневрологтуг төптө чыдар аарыг уругларның удуур корпусунун тудуу дооступ турар. Тес-Хем кожунда Өг-бүлө болгаш уругларның социал төвүнде назылап кыраан улуска 20 олуттуг социал хандырылган салбыры ажыттынган.

Онза ылгавыр демдекти — медаль болгаш чаңгыс удааның 20 муң рубль түнүг акша шаңналын тыпсырын көрүп турар «Тыва Республиканың Маадыр иези» атты тыпсырының республика хоойлузу хүлээп алдынган. Хоойлу езугаар ээлчег чокка телефон салдыртыры болгаш 50 хуу чиигелделиг абонент төлевери; эмчи ачы-дузанын бирги ээлчегде чедирери; хоорай болгаш хоорай чоогунун транспортунга (таксиден аңгыда) халас чорууру; республика иштинге хоорай аразына чоруурунун 50 хуу чиигелдези; чурттаар оран-сава-биле хандыраары көрдүнүп турар.

Шупту хевириниң организастыг дышта-нылгасына **39,8 муң уруглар болгаш назы четпээннер хаара туттунган**, ооң 36 муңу азы 90,5 хууу күрүнениң онза хайгааралы

негетинип турар уругларга хамааржыр. Шупту 33 муң назы четпээннер 356 чайгы лагерьерге дыштанган, ооң иштинде 5,9 муң кижини хоорайдан дашкаар 10 лагерьерге, 14,8 кижини – 155 школа чоогунун хүндүскү лагерьерлеринге, 90 уруг болгаш назы четпээннер бүгү-россияның «Океан» болгаш «Орленок» уруглар төптеринге дыштанган. Санаторий-курорт албан черлеринге 4,5 муң инвалид уруглар болгаш кадыкшылы кошкак уруглар кадыкшылын экижидеринин курстарын эрткен. Чурттап турар черлеринин ногаанчыдылгазы болгаш чаагайжыдылгазының, аш-чем белеткелинин көдээ ажил-агый ажилдарының, дүжүт ажаалдазының түр ажилдарына 14-тен 16 харлыг 2,2 муң назы четпээннер ажилдаан. Чайгы кадыкшылга кампаниязынга чарыгдалдар 45,8 млн. рубль болган, ооң 23,9 млн. рубль Федералдыг социал камгаладылга фондузунун өңчү-хөрөңгизи.

Пенсия хандырылганы. Пенсия фондузунун салбырының даңзызында 77748 пенсия алыкчылары турар, ооң иштинде күш-ажылчы пенсия ап турарлар – 64099 кижини, күрүнениң пенсия хандырылганы биле – 227 шериг албан-хаакчылары болгаш оларның өг-бүлелеринин кижигүннери, социал пенсия ап турарлар – 13377 кижини. Чыл дургузунда 9,1 муң кижиге пенсияны тывыскан. Отчеттуг чылда пенсия индексациязы ийи катап болган. Күрүнениң пенсия хандырылганының хемчээлинин ортумак өзүлдеси – 192,5 рубль, күш-ажыл пенсиязының – 266,2 рубль өзүп, 2448 болгаш 2713 четкен.

Пенсия хандырылганының шупту хевиринин пенсия болгаш пособие төлөвиринге 2,5 млрд. рубль шилчиттинген.

Пенсияны үе-шаанда болгаш шын шилчидеринин контролон күштелдирер, хандырылганының шынарын көдүрер сорулга-биле тос кожууннарда болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда пенсия салбырлары «Пенсияның улус хүлээр албаны» деп электрондук документ сайгарар системаже шилчезен. Пенсия хандырылганының айтырыгларының талазы-биле медээлерлиг электрондук сайт ажыттынган.

Хамаатыларның күрүнениң социал камгаладылга хандырылганына 429,3 млн. рубль аңгылаттынган. Ооң иштинден түр үеде ажилдап шыдавазының пособиесинге – 108,3 млн. рубльди, иштиг-сааттыг үеде болгаш божудулга пособиесинге – 54,4 млн. рубльди, уруг төрүттүнгенинин пособиесинге – 62,7 млн. рубльди, 1,5 харга чедир уруг азырап карактап олураарының пособиесинге – 33,3 млн. рубльди төлөзөн. Бүдүрүлгеге озал-ондактыг байдалдан болгаш профессионал аарыглардан когараан кижилерге ай санының камгаладылга төлөвирлерин төлөзөргө 18,5 млн. рубльди, оларның эмчи, социал болгаш профессионал келдердилгезин эрттиреринге 5,5 млн. рубльди чарыгдан.

Өөредилге. 2006 чылда Чазак өөредилгениң шынарын, таарымчалыын болгаш үрө-түннелдин бедидеринин; ону эргелеп-башкаарының чаартылганының; өөредилге чорудулганынче чаа, ооң иштинде информастыг өөредилге технологияларын шиңгээдиринге эргежок чугула үндезинерни тургузарының, өөредилге ажилдакчыларының күш-ажылының айыыл чок чоруунун болгаш камгалалының негелдерин хандырының сорулгаларын шиттирлеп турган. «2006 чылдың март 24-те Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелинин шиттирлерин күүседире-биле Тыва Республикага өөредилгениң таарымчалыын болгаш шынарын бедидеринин талазы-биле хемчеглер дугайында» Чазак

доктаалы хүлээр алдынган, 2006-2010 чылдарда эге профессионал мергежилдик кадрлар болгаш специалистер белеткелениң талазы-биле Күрүне чагыы бадылаттынган. «2006-2010 чылдарда Тыва Республикага өөредилгениң хөгжүлдеси» деп республиканың тускай сорулгалыг программазын боттандырып эгелээн.

Өөредилгениң чаа шынарының илередирин – «өзүлдө точкаларын» илередирин болгаш деткиринин талазы-биле элээн улуг ажил кылып чоруттунган. Эрткен чылын ниити билигнин 68 албан черлери шенелде чурумунга ажилдап турган, оларның 50-и федералдыг, 16-зы республика деңгелинде.

Кызыл хоорайның №9 школа-гимназиязы биле Таңды кожуунун Сосновка школазы «Өөредилге албан черлеринге кижизидилге ажылының организациязы» деп Бүгү-россия конкурсузунун тиелекчилери болганнар. «Сайзырал» психологтук-медициналыг социал үделгениң республика төвү биле Сосновка школазы Москвада «Школа-2006» делегей чергелиг өөредилге шуулганының тиелекчилери болуп турар.

Ниити билигнин улуг чадазынга профилдик өөредилгени кириеринин талазы-биле шенелдениң ийиги чадазының чоруп турган үезинде 46 ниити билиг албан чери, 2957 өөреникчи болгаш 598 башкы ажилдакчы киришкен.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын кириеринин талазы-биле шенелдеге 101 өөредилге школазының 2112 доозукчузу киришкен, ол оларның ниити санының 52 хуузу болуп турар. Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын 8 эртемге чоруткан. Ооң түңнелдери-биле чурттуң дээди өөредилге черлеринче 434, а Тываның күрүне университетинче 213 доозукчу дужаап кирип алган азы шенелдениң киржикчилеринден 30,6 хуузу.

Өөреникчилерин эртем болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулга сонуургалын сайзырадырының болгаш салым-чаянныг школачыларны илередиринин талазы-биле ажил чоруп турган. Республиканың эртем олимпиадазынга 9-11 класстарның 580 өөреникчизи киришкен. Ооң түңнелдери-биле 100 ажыг кижини V Бүгү-россия турунче чоруткан, олардан күрүне лицейинин 10-гу класының өөреникчизи Алдай-Мерген Сундуй география талазы-биле, а №15 лицейинин 9-ку класының өөреникчизи Айдан Ооржак хоойлу-дүрүм талазы-биле шаңналдыг черлерин алган. Төрзөн дылдар талазы-биле Новосибирск хоорайга округ олимпиадазынга агролицейинин 11-ги класының өөреникчизи Чойган Ондар тиелекчи болган.

Муң ажыг школачы сайзыралдыг өөредилгениң I республика олимпиадазынга болгаш «Орус адыгжыгаш – кижини бүрүзүңгө дыл билин» деп Бүгү-россия конкурсузунун республика этавынга киришкен. Эки түңнелдери Кызылдың №1, 3, 5, 12, 14 школаларының өөреникчилери көргүскөн.

Аныяк журналистеринин I телекоммуникациялыг республика олимпиадазынга «Салым-чаянныг уруглар» деп адаккы программаның иштинде чорудуп турар VII Бүгү-россия олимпиадазынга шаңналдыг черлерин элээн болгаш **Россияның салым-чаянныг уругларының** даңзызынче кирген күрүне лицейинден Наталья Неделина биле Кызылдың №1 школазындан Алдынай Оюн тиелекчилер болганнар.

Уругларның болгаш элээдилеринин патриоттук кижизидилгезинин чаартыл-

газынче, оларның хамааты харыысалгалыын болгаш хоойлу-дүрүмнүг бот-медерелин хевирлеп тургузарынче онза кичээнгеи угландырып турган. 2007-2008 чылдарда уругларның болгаш аныяктарның патриоттук кижизидилгезинин Программаның хүлээр алган. Төрзөн чуртка ынакшылды, бодунун чонунга, кожа чурттап чоруур кижилерге хүндүткелди кижизидеринге «Толерантылыг чорук – амыдыралдың омур-хевири» деп федералдыг программа база идиг болуп турар.

Өөреникчилеринин бот-башкарылганының болгаш уругларның хөй-ниити организацияларының системазы улам ыңайгы хөгжүлдени алган. Уругларның 125 хөй-ниити организациязында 15 муң ажыг школачы каттышкан, ол эрткен чылга бодаарга, 11,6 хуу хөй.

Немелде өөредилгениң 48 албан черлеринде 23,2 муң школачы хаара туттунган, ол чорук 2005 чылга бодаарга, 7,4 хуу хөй болуп турар. Ниити билиг өөредилге черлеринге кижизидилге болгаш профилактика ажылын чаартырының талазы-биле хүлээр алдынып турган хемчеглер назы четпээннер аразына кем-херек үүлгедир чорукту 20,7 хуу кызырап арганы берген.

Өскүс уругларның болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларның саң-хөө деткимчези дыка өскөн. Ооң ниити хемчээли 1,5 катап өскөн болгаш 2005 чылдың 133 млн. рублинге бодаарга, 200 млн. рубль болган. Азырааны дээн пособиелерге эрткен чылдарның өрөзи төлеттинген.

Өөредилге албан черлеринин тудугларына 75,1 млн. рубльди, капиталдыг септелге чорудулгазына 18 млн. рубльди чарыгдан. Кызылдың 12 дугаар микрорайонунда эге школаның болгаш Каа-Хем суурда ортумак школаның тудуглары уламчылап турар. Республика бюджетинин акша-хөрөңгилери-биле Арыскан суурнун, Алдан-Маадыр суурнун школаларының, Сарыг-Сеп суурнун №1 школазының бажыңнарының капиталдыг септелгезин болгаш чаартылганын чоруткан. Өрт сигнализациязын тургузарына база өскедаа өртке удур хемчеглерге 10 млн. ажыг рубльди ажыгалаан.

Төнчү түңнелче угланган бюджет акшаландырышының принципинче өөредилгениң эргелеп-башкарылганының шилчилгезинче белеткел иштинге республиканың албан черлеринин ончалаашкынын чоруткан. 2007 чылда өөредилгени чаартырының талазы-биле комплекстиг баштайгы «ужудукчу» төлөвилелдерни Кызыл хоорайның, Кызыл, Таңды болгаш Би-Хем кожууннарның өөредилге албан черлеринге шиңгээдир.

«Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдин боттандырышыкыны дөрт угланышыкына база чеди кол туруштарга боттанып турган.

Бирээде. Чаа өөредилге программаларын шиңгээдип турар ниити билиг школаларына идиг бээр. Конкурскка 21 хоорай болгаш 27 көдээ школа киришкен. 1-1 миллион рубльдерни алган 15 эң дээр школа федералдыг конкурстун тиелекчилери болган. 100-100 муң рубльдер-биле шаңнаткан 3 өөредилге албан чери Чазак Даргазының Грантызының эдилекчилери болган. Муниципалдыг тургузуларда 27 өөредилге албан чери деткимчени алган, оларга идиг бээринге 1,6 млн. рубльди аңгылаан.

Ийде. 47 башкы федералдыг, 3 башкы болгаш 4 класс удуртукчузу республика, 340 башкы муниципалитет бюджеттеринин акша-хөрөңгилеринден **күрүне деткимче-**

зин алган.

Эки башкыларны тодарадырынга 23 хөй-ниити каттыжышыкынарның төлөвлерин кириштирген Эксперт чөвүлелин тургускан.

Үште. Талантылыг аныяктарны илередиринин болгаш күрүне деткимчезин көргүзеринин талазы-биле ажилды чоруткан. 14 кижини чурттуң Президентизинин болгаш өөредилге яамызының, 11 кижини республиканың Чазааның Даргазының шаңнал акшаларын болгаш грантыларын, 340 кижини кожууннарның болгаш хоорайларның чагыргаларының баштыңнарының шаңнал акшаларын алган.

Дөртте. 3465 башкы ажилдакчыга 66,3 млн. рубльге **класс удуртукчузунун хүлээлгелерин күүседип турары дээш шаңнал акшаларны** төлөзөн. Ооң кадында республика бюджетинден класс удуртукчузу дээш мурнунда доктааттынган турган немелде төлөвилелдерни кадагалап арттырган, оларның хемчээли 32,2 млн. рубль болган. Шаңнал акша төлөвирин класс удуртукчуларының, ылаңгыя социал айыыл болгу дег бөлүктөрдөн өг-бүлелер-биле ажилдап турарларның ажылын идеккей-житкен.

Беште. Амгы информастыг өөредилге технологияларының **техниктиг үндезини сайзырап турар.** Кызыл хоорайда корпоративтиг медээ четкизи тургустунган болгаш 20 школаны Интернет четкизинге кошкан. Интернет четкизинче киреринин автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болгаш точкаларын хандыраарының; **школа иштинин биче телекоммуникациялыг четкилерин** тургузарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Школаларда компьютер техниказының ончалаашкынын чоруткан. Өөредилге яамызының Тыва Республиканың Күрүне лицейинин чанында Интернет-төпке 700 башкы ажилдакчыны автоматчыткан ажилчын олуттарын болг

болгаш шалыпкын чоруп турган, ооң ботандырылганын дугайында республиканың дуржулгазын түңнөп турар чындылар парлалгаже үнгөн. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче дужаап кирип алган доозукчуларның саны 13,5 хуу өскөн. Математикага, физикага, химияга, биологияга билиглерниң шынары бедээн. Ооң түңнелинде 46 доозукчу Бүгү-россия олимпиадаларының болгаш конкурстарының түңнелдери-биле дээди өөредилге черлеринче дужаап кирип алган.

Ындыг турбуже, чамдык айтырыглар болгаш четпестер бар. Хөй школаларның лицензияларының күжү бо чылын доостур. Лицензиялаашкында өртке айыыл чок чорукту багай хандырганы болгаш санитар-арыг-шеверлел нормаларын сагывааны-биле холбашкан бергелер школаларның болгаш башкыларның федералдыг болгаш республика конкурстарына киржир шаан кызырып турар.

2007 чылда 174 школаны Интернет четкизинге кожары көрдүнүп турар. Башкыларның информастыг өөредилге технологияларына өөредери уламчылаар. 2006 чылда инновациялыг өөредилгениң хөгжүлдезинге конкурстарның эң дээр болган башкы-тилекчилерниң күш-шыдалын долузу-биле ажыглаар. Конкурска киржир шитпир хүлээп алган школаларны деткиир. Кадрлар белеткээри-биле өөреникчилерниң профессионал уг-шиниң талазы-биле тускай угланышкынныг системалыг ажылды болгаш конкурска салым-чаянныг аныяктарның калбаа-биле киржилгезин хандырат. «Өөредилге» чугула национал төлевилелди боттандыраарының методиктиг үделгезин экижидериниң талазы-биле хемчеглерни алыр.

Профессионал училищелерде 5225 азы 2005 чылдыынга бодаарга, 8,7 хуу хөй кижилер өөренип турар. Оларда эге профессионал өөредилгениң 44 программаның база профессионал белеткелдин 37 программаны эрттирип турар. 2006 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп Мугур-Аксы, Алдан-Маадыр, Хандагайты, Эрзин болгаш Шамбалыг суурларда профучилищелерниң чаа өөредилге бөлүктөрүн ажыткан. Эге профессионал өөредилгеге 10 муң чурттакчыга онааштыр 169 кижини хаара тудары көрдүнгөн, Россия Федерациясында ол 116 кижилер бооп турар. Өөредилгениң шынарын бедидер, сайзырап турар педагогика технологияларын болгаш идепкейлиг өөредилгениң база өөреникчилер кижизидилгезиниң методтарын непередириниң талазы-биле ажылды боттандырган. № 4 профессионал училищениң баазасында информастыг курлавыр төвү тургустунган. Инновациялыг ажылды экижидери-биле училищелер директорларының оралакчыларының албан-дужаалдары тургустунган.

Профессионал училищелерниң профессионал-квалификация азы эртем-мергежил тургузуун эде көөрүнүң болгаш чаартырының талазы-биле ажылды кылган. Ниити тудуг ажылдарының мастери, аргарыг белеткелениң болгаш трель машиналарының машинизи, электри станцияларының болгаш электри четкилериниң техниктиг хандырылганының талазы-биле электромонтерлар, официант-бармен, алгыкештен болгаш өске-даа чүүлдерден кылыглар даараарының талазы-биле мастер дээн хевирлиг 19 чаа мергежилдерге өөредириниң өөредилгези эгелээн. Эге профессионал өөредилге талазы-биле агентилелдин болгаш муниципалдыг тургузуларның чагыргаларының аразында специалисттер белеткээриниң талазы-биле дугуржулгалар чардынган.

2007 чылда ажылдын кол-кол угланышкыннары өөредилгениң шынарын

болгаш бюджет акша-хөреңгилериниң чарыгдалының үре-түңнелдин көдүрер арга бээр өөредилге албан черлериниң четкилерин чаарты тургузары болгаш баштайгы «ужудукчу» муниципалдыг тургузуларга кижилер санына нормалыг акшаландырышкынны шигээдириниң талазы-биле шенелде болур. Уруглар болгаш аныяктар айтырыгларын шитпир-лээринге кижизидилге институттарының ролун бедидериниң талазы-биле ажыл уламчылаар.

Республиканың дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде 15211 студент өөренип турар, ооң иштинде Тываның күрүне университетинде – 5111, ортумак тускай өөредилге черлеринде – 6393, Кызыл хоорайда өөредилге черлериниң төлээ черлеринде болгаш филиалдарында – 3707 студент бар. Эртем, өөредилге черлери болгаш аныяктар политиказының яамызының информастыг банкызынче республикадан дашкаар өөредилге черлеринде болгаш даштыкы дээди өөредилге черлеринде өөренип турар 5860 студентиниң медээлерин кириген.

2006 чылдың 4062 доозукчуларының 41,9 хуузу дээди өөредилге черлеринде өөредилгезин уламчылап турар. Дужаап кирип алганнарның саны 5267 кижилер, ооң иштинде республиканың өөредилге черлериниң хүндүскү хевиринче – 2514, оларның 900-зү Тываның күрүне университетиниң 32 аңгы мергежилдеринче кирген. Ортумак тускай өөредилге черлериниң өөредилгениң хүндүскү хевиринче 1614 сургуул 38 мергежилге кирип санаткан.

Күрүне деткимчезин экижидер сорулгалар-биле 2006 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп ортумак тускай өөредилге черлериниң студентилеринге стипендияның хемчээлин 210 рубль чедир база профессионал өөредилге черлериниң сургуулдарының стипендиязын 210 рубль чедир өстүргөн. Өөредилгениң хүндүскү хевириниң аспирантыларына болгаш докторантыларына немелде стипендияның хемчээлин 1000 база 2000 муң рубльге тус-тузунда доктааткан. Кончуг эки өөредилгези, эртем болгаш хөй-ниити ажылына идепкейлиг киржилгези дээш дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң 30 студентизинге 2006-2007 чылдарда республиканың Чазааның стипендиязын доктаадып тургускан.

Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск хоорайларның өөредилге черлериниң студентилери-биле ужуражылгаларны эрттирген, 30 идепкейлиг студентиге болгаш эң эки студент землячестволарга өртектиг белектерни база акша шаңналдарын тывыскаан. Барнаул, Омск, Красноярск хоорайларның студентилер землячестволарына культура-массалыг хемчеглер эрттирери-биле 18,4 муң рубльди аңгылап берген.

Кадрлар белеткээринге күрүне чагыын боттандыраары. 2006 чылда республиканың дээди эртемниг специалисттерге хереглели 1023 кижилер, ортумак профессионал өөредилгени чедип алган 477 кижилер турган. Россияның болгаш республиканың өөредилге черлеринче тускай сорулгалыг чыыш-биле 1472 абитуриент дужаап кирген. Дээди болгаш ортумак профессионал эртемниг специалисттер белеткээринге күрүне чагыы 98 хуу күүсеттинген.

Өөредилге черлериниң болгаш кожуун чагыргаларының аразында чардынган керээлер езугаар көдээ черлерден абитуриентилерге конкурстан дашкаар дужаап киреринге 174 олут аңгылаттынган турган. Дужаап кирериниң шенелделериниң түңнели-биле алырга, 222 олут долдуртунган, ол 2005 чылдың деңнелинге бодаарга, 1,7 катап хөй болган. Ооң иштинде

Тываның күрүне университетинде 61, ортумак тускай өөредилге черлеринче – 161 абитуриент дужаап кирген.

Эртем. Республиканың эртем организацияларында болгаш өөредилге черлеринде 302 эртемден ажылдап турар, ооң иштинде 23 эртем докторлары. Россия Федерациязының аңгы-аңгы эртем албан черлериниң болгаш өөредилге черлериниң аспирантуразында өөредилгениң хүндүскү хевиринде болгаш бот-өөредилге-биле 229 аспирант болгаш 19 докторант өөренип турар. 2006 чылда 27 кандидат база 3 доктор диссертациялары камгалаттынган.

Эртем организацияларының болгаш эртем-шинчилел ажылдарының деткимчезин «2003-2010 чылдарда Тыва Республикага улуг болгаш дузалал эртем шинчилелдерин хөгжүдериниң чугула кол угланышкыннары» деп республиканың тускай сорулгалыг программазын боттандыраарының иштинге боттандырган.

Россияның гуманитарлыг эртем фондузу-биле болгаш Россияның кол шинчилелдер фондузу-биле чарган дугуржулга үндезининге дең эрге үндезининге «Россияның күчү-күжү Сибирьден болгаш Доштуг океандан өзүп мандыыр» база «Байкал» деп девискээр конкурстарының 12 эртем төлевилел тилекчилеринге саңхөө деткимчезин көргүскөн.

Бедик мергежилдин эртем болгаш эртем-педагогика кадрларын белеткээр адырга күрүне политиказын боттандыраарының ажыктыг системазын тургузары-биле, эртем күчүзүн камгалаары-биле болгаш хөгжүдери-биле «2007-2008 чылдарда Тыва Республикага эртем болгаш эртем-педагогика кадрларын белеткээри» деп тускай сорулгалыг республика программасы хүлээп алдынган. Конкурска Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналын алыры-биле эртем болгаш техника талазы-биле 7 эртемден болгаш авторлар коллективтери киришкен.

Россияның эртем хүнүнге болгаш Моол күрүнениң 800 чыл болганына тураскааткан хемчеглерни, 9 эртем-шинчилел конференцияларын эрттирген.

Республиканың эртем организациялары болгаш Тываның күрүне университеди 70 эртем номнарын, ооң иштинде «Сибирьниң чоннарының литературазының төөгүзүн өөренириниң методиктиг айтырыглары» деп чыындыны, Н.М.Моллеровтуң («Совет-Тыва харылзааларының төөгүзү (1917-1944 чылдарда)», М.Н.Татаринцеваның «Тывада эрги чүдүлгениң кижилери», О.А.Назын-оолдуң, Н.Г.Дубровскийниң «Тываның дефилизи-таттылган хөзүзүнүң минералдыг чемиш-чидилгени ажыглаары», С.О.Ондарның, Н.Г.Дубровскийниң «Аңгы үе хемчээлдеринге биологтуг системалар», Е.М.Агоолдуң «Тыва национал оюннар» деп монографияларны, а ол ышкаш делегей болгаш чурт деңнелдиг конференцияларга номчуттунган 30 ажыг статьяларны, парламал чүүлдерни болгаш илеткелдер тезистерин парлап үндүргөн.

Чурттакчы чоннуң кадыын камгалаар адырга Чазак медицина системазын сайзыраңгайжыдар, медицина дузазының чедимчелиг болурун болгаш шынарын хандырат, хамаатыларның кадыын быжылгаар талазы-биле хемчеглерни ап келген.

2006-2007 чылдарда республиканың кадык камгалалының ажыктыын бедидериниң программаның; «2007-2011 чылдарда социал ужу-дузалыг аарыгларны болдур-базы болгаш ооң-биле демисел» деп тускай сорулгалыг республика программаның, арагалаашкынның, алкогольизмниң, наркоманияның болгаш токсикоманияның калбарарын чайладыр талазы-биле национал стратегияны болгаш ону боттандыраарының талазы-биле хемчеглерниң планын хүлээп

алган. 2005 чылда республиканың чурттакчы чонунуң Кадыының байдалының дугайында күрүне илеткелдин Чазак бадылаан. Кадыкшылдыг болгаш социал-демографтыг байдалдың кол-кол көргүзүглерин бүгү чурттакчы черлер аайы-биле анализтээн, аңаа хамаарыштыр «кадыкшыл паспорттарын» долдуруп тургускан.

Бо адырга хамаарыштыр ниитизи-биле 70 доктаал хүлээп алдынган. Ооң хуралдарына ай санында алкогольдан болгаш ооң суррогаттарындан, наркотиктиг бүдүмелдерден хораннанып өлүр чорукту эвээжериниң; туберкулез аарыының байдалын болгаш ону кызыраарының айтырыгларын чугаалажып турган.

Регионнар аразының ийи эртем-практиктиг конференциязын республикада иммунологияның, медицина генетиказының, нефрологияның байдалы болгаш сайзыралының келир үези база аар уржуктарлыг чаа тургузуларга эм терапиязының амгы аргаларының дугайында айтырыгларга эрттирген.

129 эмчи болгаш 517 ортумак эртемниг медицина ажылдакчылары аттестацияны эрткен. Республикадан дашкаар болгаш мергежил бедидериниң үнүүшкүнүг өөредилгелеринге 469 эмчи, Кызылдың медицина училищезиниң баазасынга ортумак медицина эртемниг 808 специалист өөрениген.

Эмнелге албан черлериниң дериг-херекселдерин четчелеп, бүрткелдин чоруткан. Ооң түңнелдерин Чазактын калбак хуралына чугаалашкан, чурттакчы чонга медицина дузазын чедирериниң деңнелиниң аайы-биле ону эде көрүп, чаарты тургузарының талазы-биле хемчеглерни бадылаан.

Федералдыг тускай сорулгалыг 7 программаны болгаш ооң иштинде программаларны, республиканың тускай сорулгалыг 8 программаны боттандырат хемчеглер алдынган, ону акшаландыраарына тустузунда 21,3 болгаш 6,8 млн. рубльди үндүргөн.

Социал камгаладылга фондузунуң акша-хөреңгизи-биле 269 аарыг улусту чедир эмнедери-биле тускайжыткан санаторийлерге чоруткан, путевкаларны 6,8 млн. ажыг рубль түңге саткан. Кадык камгалал яамызы санаторий-курорт эмнээш-кининең 512 кижини чоруткан, оларның 361-и – уруглар.

Чурттакчы чонга чедимчелиг эмчи дузазын чедиреринге болгаш ооң шынарын бедидеринге, кадык камгалалының эге звенозунуң медицина ажылдакчыларына материалдыг идиг бээринге **мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлевилелдерге** дүүштүр республиканың Чазааның бадылааны хемчеглер күүсеттинген. Ол талазы-биле 9 угланышкынга 175,3 млн. ажыг рубльди акшаландырышкынның бүгү дөстөриниң күсели-биле ажыглаан.

Бирээде. Профессионал мергежилдин 80 участок терапевтилер болгаш педиатрлар, ниити практиканың 11 эмчизи (өг-бүле), 102 участок эмчи сестралары билин бедиткен. 40 терапевт эмчи, офтальмология талазы-биле 21 эмчи, херелдер диагностиказының талазы-биле 25 рентгенолог эмчи профессионал аарыглар талазы-биле тематиктиг билин бедиткен.

Ийиде. Эге звенозунуң эмчи ажылдакчыларына немелде төлевирин доктаамал болгаш чогуур үезинде чорудуп турган. Участок эмчилериниң ортумак шалыңы 2,7 катап өскөн болгаш 2,4 муң рубль, участок эмчи сестраларының 2,4 катап өскөн, 12,6 муң рубль. 2006 чылдың август айдан фельдшер-акушер пунктуларының болгаш медицинаның дүргөн дузазын чедирер станцияларның 330 медицина ажылдак-

чыларына немелде акша төлевирин чорудуп турар, аңаа 9 млн. ажыг рубльди төлөөн. Немелде төлевир-биле фельдшер-акушер пунктуларының медицина ажилдакчыларының ортума шалыңы 1,6 катап, дүрген дуза чедирер черни — 1,3 катап өскөн.

Үште. Фельдшер-акушер пунктулары, эмчи амбулаториялары болгаш участок эмнелгелери эргежок чугула дериг-херекселдер-биле хандыртынып турган. Медицина **албан черлериниң эге звену-зуну** 50 ажыг хуузу **диагноз тургузар** чаа 371 дериг-херекселдер-биле хандыртынган, дүрген дуза чедирериниң 30 автомашиназын алган.

Дөртте. ВИЧ-инфекцияның, гепатитиң В болгаш С хевирлериниң профилактиказының, ВИЧ тодарадырының болгаш ону эмнээриниң талазы-биле хемчеглерниң иштинге диагноз тест-системаларын 3,2 млн. рубльге тургускан, 39 муң ажыг кижини ВИЧ-инфекция дээш шинчээ, аараан чаа таварылга бүрүткеттинмээн. ВИЧ аарыг улусту эмнээринге ретровируска удур эмнерни 0,37 млн. рубльге алган.

Беште. «Кадыкшыл» национал төлөвилелди болгаш тарылганың Национал календарын боттандыраар сорулга-биле **чурттакчы чоннуң иммунизациязын** чоруткан. Республикада 175 муң ажыг кижини тараан.

Алдыда. Ажылдап турар 35-55 харлыг чурттакчы чоннуң **немелде диспансеризациязын**га 12242 кижини хаара тудары көрдүнгөн турган план күүсеттинген. Шинчилгени чорудуп тура, хан эргилдезиниң системаның аарыгларының 1114, эндокринниг системаның аарыгларының 859, сидик үндүрер органның аарыгларының 805 таварылгазын бир дугаар илередип тодараткан. Аарыг улустуң 40 хууздан I-II чаданың аарыгларын, чаа тыптып турар аар уржуктарлыг бооп болур тургузугларны чогуур үезинде илереткен, 2005 чылдан ол 25 хуу бедик. Диспансеризация түңнелдери-биле чедир шинчидери база эмнедери-биле эмнелге-профилактика албан черлеринге 600 кижини чытыртырган.

Чедиде. Кадыкшылга хоралыг **ажылдарда азы айылдыг бүдүрүлгө факторлары-биле** ажылдап турар 1528 кижиге **немелде эмчи шинчилгезин** чоруткан.

Сесте. Божуурга дуза чедирер албан черлеринге **«божудулга сертификаттарының»** деңнелинге Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбыры 32,3 млн. рубльди ажыл шалыңының төлевиринге, эмнер болгаш медицина дериг-херекселдери садып алырынга үндүргөн. Түңнелинде, херээженнер консультациязының хайгааралынга туруп ап турарларның саны 7 хуу, иштелгениниң 12 неделязынга чедир хуусаада учетка туруп ап турар херээженнерниң саны 5 хуу өскөн.

Тоста. Аар өртектиг бедик **технологтуг медицина дузазы-биле** хандыраар сорулгага федералдыг бюджеттин күсели-биле аарыг 290 кижини, республика бюджетиниң күсели-биле 155 кижини Москва, Санкт-Петербург болгаш Новосибирск хоорайларның клиникаларынче чоруткан.

Тыва Республиканың **медицинаның албан камгаладылга фондузу** 2006 чылда «Кадыкшыл» национал төлөвилелди акшаландыраарын хандыраар, а ол ышкаш чурттакчы чонга халас медицина дузазын чедирер күрүнө Программаны боттандыраарының деңнелинге эмчи болгаш эм дузазын чедирер талазы-биле хемчеглерни боттандырган. Ону боттандыраарына чарыгдалдар 550,5 млн. рубль болган, 2005 чылдан 25 хуу хөй. Медицинаның албан

камгаладылга системазында 30 эмнээшкин-профилактика албан черлери ажылдап турар, аңаа 834,2 муң аарыг улус эмнеткен.

«Россия Федерациязының хамаатыларының медицина камгаладылгазының дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр республика девискээринде камгалакчының ажыл-чорудулгазын 2006 чылдың февраль айдан бээр «КапиталЪ Медицина страхования» ХАН-ның медицина организациязының салбыры күүседип турар. Камгалатынган хамаатыларның саны 277,2 муң кижиге.

Эмнээшкин-диагностика чорудуун сайзыраңгайжытканы, медицина дериг-херекселдери, транспорт-биле эки хандырылганы, эмчилерниң болгаш өске-даа медицина ажилдакчыларын материалдыг деткээни — адырга көскү чедишкенин чедип алыр органы берген.

Участок эмчилери-биле четчеттингени 20 хуу улгаткан, чыл төңчүзүндө ол 96,9 хуу болган. Баштайгы эмнээшкин-санитар дузазы чедирип турар албан черлеринде дакпырлап ажылдаары 1,8-тен 1,3-ке чедир кудулаан.

Поликлиникаларга диагноз шинчилгелерин манаарының хуусаазы үш хонукка чедир кызырылган, эмнелгеге чытыргыжеге чедир медицина дузазының шынары экижээ.

Социал деңнелдиг аарыглардан каданнаары, оон өлүр чорук көскүзү-биле эвээжеп турар. 2005 чыл-биле деңнээрге, хан эргилдезиниң системазының аарыгларындан кижилерниң өлүр чоруу 9,6 хуу кызырылган, тыныш органның аарыгларындан — 9,3 хуу, арагадан хораннанындан — 1,7 катап кызырылган.

Халдавырлыг болгаш паразиттиг аарыглардан аараан улустуң саны 7,4 хуу кызырылган, оон иштинде вирустуг А гепатиттен 2,6 катап, вирустуг В гепатиттен — 32 хуу, бактериялыг дезинтериядан — 5,1, сифилистен — 1 2,6 хууга. Улаанут, паротит, дифтерия, полиомиелит-биле аараан таварылгалар бүрүткеттинмээн. Эндокринниг системаның аарыглары кызырылган — аарыгның көргүзүү 100 муң чурттакчыга онааштыр 64,4 болган, 2005 чылга деңнээрге, ол 11 хуу эвээш.

Туберкулез талазы-биле эпидемиологтуг байдал экижээ. Туберкулез аарының ниити көргүзүү 100 муң чурттакчыга онааштыр 212,9-тан 202,5 азы 3 хууга кудулаан. Уруглар аразында 14,7 хуу эвээжээ. Стационарда болгаш көжүп чоруур флюорография аппараттары-биле 169,8 муң кижини шинчээ, эрткен чыл-биле деңнээрге, 4,3 муң кижиге хөй. Шинчилге чорудары-биле чурттакчы чонну хаара тудары 74,4-тен 76,3 хуу чедир көвүдээ.

Инвалид болган хамаатыларның саны эрткен чылын 7 хуу кызырылган. Уругларның баштайгы инвалид болур көргүзүү 2005 чылдың деңнелинде арткан, улуг кижилер — 159-тан 113,9 чедир, Сибирь федералдыг округ талазы-биле байдалдан ортумаа-биле 1,4 катап куду. Бот-тускайлаң 8905 программаны ажылдап кылган, ындыг байдал 583 улуг кижиниң, 172 уругларның долун, 928 кижиге бүрүнү-биле эвес реабилитация алыр аргазын берген.

Ап чорудуп турган хемчеглерниң түңнелдери-биле наркологтуг ниити аарыгларның көргүзүү 100 муң чурттакчыга онааштыр 204,9 болган болгаш 2005 чыл-биле деңнээрге, 23,8 хуу эвээжээ. Алкоголь аарының көргүзүү 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр 73,5 азы 43 хуу кудулаан.

Амбулаторияда аарыг кижилерге эм дузазын чедирери көскүзү-биле экижээ. Хоочураан аарыгларлыг улусту дээштиг эмнер-биле чогуур үезинде хандырып турган. Лейкоз аарыгыг улустуң өлүп-хораар чоруу 30 хуу кудулаан. Стационарга эмнеткен уругларның, гематологтуг болгаш ревматоид полиартрит аарыгыг улус саны

ийи катап эвээжээ. Анемия аарыгыг иштиг херээжен улустуң саны 30 хуу кудулаан. Психиктиг аарыгыг инвалид улустуң долун реабилитациязы 2 катап улгаткан, туберкулез аарыг кижилерниң — 10 хуу.

Кадык камгаладылга чедип алдынган эки түңнелдер **демографтыг чогумчалыг байдалды камгалап алыр** органы берген. Отчеттуг чылда чурттакчы чоннуң саны 913 кижиге өскөн, чайгаар өзүлдө 6,8 промилле болган болгаш эрткен чыл-биле деңнээрге, 32,7 хуу көвүдээ. Төрүттүнери 19,2 промилде. Өлүп-хораарының ниити көргүзүү 11,4 хуу кудулаан, оон иштинде бичии чаштарны — 22,2 хуу.

2007 чылдың кол сорулгазы — республиканың чурттакчы чонунга медицина дузазын чедирериниң шынарын бедидери болур. Оон-биле чергелештир, өлүп-хораар чорукту эвээжедир, чуртталганың чылдарын узадыр, төрүттүнерин көвүдөдир, эмнелге-профилактика албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаар, кадык камгалалының профилактиктиг угланышкынын моон-даа ыңай күштелдирер, чурттакчы чоннуң бедик технологтуг медицина дузазынга хергелелин хандыраар.

2006 чылда **республикага санитар-эпидемиологтуг байдал** чогумчалыг болганы демдеглеттинген. Халдавырлыг, халдавырлыг эвес-даа аарыглардан чон массалыгы-биле хораннанып аараан ындыг таварылга бүрүткеттинмээн.

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар сорулга-биле 9 рынокка, 63 садыг черлеринге контроль хемчеглерни чоруткан.

Алкоголь болгаш спирт холумактыг продукцияларны садып турарына хайгааралды күштелдирген. Ону эккей база садып турарына хамаарыштыр контроль талазы-биле 672 янзы-бүрү хемчеглерни чоруткан, 529 шенелде-хыналдалыг шинчилгелерни кылган, 2005 чылга деңнээрге, 5,8 катап хөй бооп турар. Саарылгадан 1013 мөөң 47,1 муң ажыг литр хемчээлдиг продукцияны, 2298 мөөң аш-чем чиг эдин болгаш 61,3 тонна хемчээлдиг аш-чем продуктуларын саарылгадан уштуп, брактаан, ол 2005 чылдан 7,2 катап хөй бооп турар.

Чурттакчылыг черлерниң девискээрлеринге санитарлыг ашталга талазы-биле 69 комплекстиг хыналда рейдилерни чоруткан болгаш көрдүмзүн черде төп каан 21 кезек бокту илередип, чайладып, чок кылган.

2007 чылда республиканың социал-гигиена мониторинг информация фондузун тургузарын уламчылаары эргежок чугула. Тус чер бот-башкарылга органның болгаш сонугалдыг өске-даа структураларның республикада санитар-эпидемиологтуг байдалын экижидер талазы-биле кады ажылдадылгазын быжыглап, харыс-салгазын бедидер.

Амыдыралдыг кадык омур-хевир дээш күш-культура болгаш спорттуң ролун бедидер талазы-биле хемчеглер алдынып келген. 2006-2007 чылдарда ниити билиг школаларына, өөредилге назы четпээн уруглар албан черлеринге, өөредилге черлеринге болгаш чурттакчы чон ортузунга күш-культура-кадыкшыл хемчеглериниң комплекстиг планын республиканың Чазаа бадылаан, «2006-2015 чылдарда Тыва Республикага күш-культура болгаш спорттуң хөгжүлдези» тускай сорулгалыг республика программаны хүлээп алдынган. Ону боттандыраары-биле Кызыл хоорайда спорттуң янзы-бүрү хевирлерини оюннарны кичээлдидер үш залдыг амгы үениң универсалдыг спортком-плекзиниң тудуун эгелээ.

27,1 муң кижиге киришкен 92 спорт-массалыг болгаш күш-культура-кадыкшыл хемчеглерин эрттирген. Чаңылчаан маргылдааларның киржикчилериниң саны

өскөн, ол дээрге тыва национал хүрешке уруглар фестивалы, Тыва Республиканың бирги Президентизиниң кубогу дээш хол бөмбүүнге, бут бөмбүүнге өөреникчилер, эр болгаш херээжен улус аразында маргылдаа, бут бөмбүүнге, хостуг хүрешке аныяктар болгаш элээдилер болгаш кыстар аразында база мячилиг хоккейге маргылдаалар-дыр. Чурттакчы чоннуң янзы-бүрү категория болгаш бөлүктөрүнүн аразына эртип турган спорт-массалыг, күш-культура-кадыкшылга хемчеглери: өөреникчилер ортузунга, шериг назылыг болгаш шериг назы четпээн аныяктар, хоочуннар, инвалидтер аразына маргылдаалар «Президент маргылдаалары», баштайгы көдээ оюннар, а ол ышкаш Тиилелге хүнүнге, Шагаа байырлалына, Республика хүнүнге тураскааткан маргылдаалар.

Республикада уругларның болгаш элээдилерниң 21 школалары ажылдап турар, оон 103 салбырларында 14,8 муң уруглар болгаш элээдилер кичээлдеп турар, ол дээрге ниити билиг албан черлериниң өөреникчилериниң ниити санының 22,9 хуузу болуп турар, ол көргүзүп талазы-биле Россияның көргүзүүн ийи катап ажып турар. Өөреникчилерниң ниити санының 4 муң ажыг массалыг спортчу разрядтыг болуп турар, оларның аразында кандидаттар болгаш спорт мастерлери 59 кижиге.

Бүгү-россияның болгаш делегей чергелиг маргылдааларга республиканың 236 спортчулары киришкен. Олар 306 медальдарны чаалап алган, оларның 17-ин чемпионаттарга болгаш делегей маргылдааларына, 7-ин — Европанын, 95-ин Россияның, 182-ин регионалдыг маргылдааларга чаалап алган.

Культура болгаш уран чүүл. Профессионал уран чүүлү болгаш улусчу чогаадылганы сайзырадырының талазы-биле, культуруг хостуг үе ажыл-чорудулгазының, төөгү-культура салгалдарын камгалаарының, чогаадыкчы салым-чаянныг уругларны болгаш талантылыг аныяктарны деткир талазы-биле ажыл чоруттунуп турар. Культура болгаш уран чүүлү моон сонгаар-даа хөгжүдери-биле республиканың Чазаа 15 доктаалдарны хүлээп алган.

Мурнады хөгжүдөр «Өөредилге» национал төлөвилелди боттандыраары-биле «Уран чогаадылга» деп номинацияга республиканың Р.Кенденбил аттыг уран чүүлүн ниити билиг школа-интернадының үш өөреникчизи Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантыларын алган.

Чогаадыкчы эвилелдерге идиг бээр болгаш деткири-биле республиканың Чазаа профессионал каттыжышкынарның улуг хемчеглерин акшаландырып келген. Тыва классик чогаалчыларның юбилейлеринге тураскааткан республика хемчеглерин эрттирген. Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 85 чылынга тураскааткан «Тыва — бистин өргээвис» улусчу чогаадылга фестивалы, драматург В.Ш.Көк-оолдуң 100 база хөгжүм-шии театрының 70 чылынга тураскааткан улусчу театрларның республика көрүлдези, бирги республика чергелиг уругларның болгаш элээдилерниң «Радуга театралык каникул — 2006» көрүлдө-конкурузу, профессионал ыры-танчы коллективтериниң бирги регионалдыг фестивалы (аңаа Моолдан, Бурятиядан, Хакасиядан болгаш Алтайдан коллективтер киришкен), «Улустуң ырызы» аныяк күүседикчилерниң улустуң ырларының мөөрейи, хөөмейжи мастерлерниң республика конкурсу. Инвалид уруглар ортузунга 50 ажыг хемчеглерни эрттирген.

Кыдатка Россия Чылын эрттирериниң иштинге «Саян» ансамблиниң, «Алаш» аас

чогаал бөлүүнүн, уругларның хөөмей күүседикчилериниң «Эртин» ансамбли болгаш «Азас» хореография ансамбли Тайваньга болгаш Хух-Хотка гастрольдап чораан. Республиканың Р.Кенденбилъ аттыг уран чүүл школазының «Сайзана» аас чогаал ансамбли Италияның Агреженто хоорайга делегейниң уругларның аас чогаал фестивалына киришкен. Уругларның танцы ансамбли «Эдегей» делегей чергелиг беш база регионалдыг бир конкурстун шаңналдыг черлерин ээлээн.

Улустун хөгжүм херекселдериниң оркестрлериниң болгаш ансамбльдериниң Бүгү-эвилелдин 1-ги фестиваль-конкурсуна тыва национал оркестр Гран-При шаңналына төлөпиг болган. Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры Москвага «Алдын маска» национал театрлар фестивалына номинант болган, Уфа хоорайга түрк дылдыг чоннарның «Туганлык» театр фестивалына У.Шекспирниң «Хуулгаазын дүштер» деп шиизи-биле киришкен. Хөгжүм-шии театрының репертуарына 3 чаа шии, 5 концерт программалары немешкен. «Мөңгө аялга» тыва операның партитуразы чедир ажылдаттынган. «Чогаадкыч хөөмейжилерниң портреттери» деп ном ажылдап кылдынган. Чөөн-Сибирьниң күрүнениң культура болгаш уран чүүл академиязының Тывада салбырының доозукчуларының студент ажылдарының чыындызы чырыкче үнген. «Национал хөгжүм херекселдери кылыр талазы-биле мастерская» деп күрүнениң албан чери тургустунган. Аңаа 20 ажыг бедик шынарлыг хөгжүм херекселдерин кылган.

Культурлуг салгалдың турскаалдарын, музей фондузунун чүүлдерин болгаш ном турскаалдарын тыварының болгаш учеттарының чаңгыс аай системаны тургузар талазы-биле ажыл уламчылаан. Музей фондуларының коллекцияларына хамаарыштыр 8 номчугаштарны парлап үндүрген. Бии-Хем кожуунда «Хааннар шынаазы» музей-заповедниктин девискээринде археологтук турскаалдарның инвентаризациязы чоруттунган. Культура болгаш кинематографияның федералдыг агентилели «Аржаан-2» базырыктан археологтук тывштарны Россия Федерациязының Музей фондузунун күрүне кезээниң составынче кириген болгаш Алдан-Маадыр аттыг музейге ажыглаары-биле дамчыткан. Германияның археологтук институту-биле Күрүне Эрмитажының «Аржаан-1», «Аржаан-2» базырыктардан тывылган культурлуг эртинелерниң кезин Германияга эртер 2007-2008 чылда делегей дөлгелгезинге белеткээриниң кады ажылдажылгазы дооступ турар, ол делгелгеге Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин база киржир. «Төп Азия чоннарның болгаш кожа чыдар регионнарның төөгү болгаш культуразын өөренириниң айтырыглары» делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияны эрттирген, С.Сарыг-оолдун «Аңгы-оолдун тоожузу» деп чогаалында «Улустун ужурулары, езу-чанчылдары» республика конференциязын, «Тываның культуразы: эрткен болгаш амгы үези» болгаш «А.С.Пушкин аттыг национал библиотеканың 75 чылы» эртем-практиктиг конференцияларны эрттирген.

Библиотека четкизиниң миллион ажыг экзemplярыг ном фондузун чурттакчы чонун 44 хуузу ажыглап турар.

Эрткен чылын КУ «Тывакиновидеотөптүн» фильм фондузунга 50-70 чылдарда Тыва дугайында 19 документалдыг фильмнер, ийи чаа уран-чечен фильмнер немешкен. «Отчугаш» кинотеатрының чаартылгазын кылган, Кызыл хоорайның «Найырал» кинотеатрына болгаш Чадаана хоорайның Культура бажыңына стационарлыг кинопроекция аппаратураларын,

Каа-Хем кожуунун Кундустуг суурда Культура бажыңына электри-биле көдүртүр кино экранын садып берген.

Отчеттук чылда республиканың культура болгаш уран чүүл албан черлерин 166,7 млн. рубльге акшаландырган, ооң иштинде 26 албан черлериниң капитал болгаш агар септелгезинге 8,2 млн. рубльди, дериг-херекселдер садып алырынга 3,8 млн. рубльди чараан, 3 автомашинаны, хөгжүм-шии театрына театр сандайларын, культура албан черлеринге оргтехника болгаш күштелдирер аппаратураны саткан. Ном фондузун долдурарына 291 муң рубльди, концерт костюмнери даараарына 94 муң рубльди аңгылаан. Россия Федерациязының Президентизиниң курлавыр фондузундан көдээде уругларның музыка школаларына хөгжүм херекселдери садып алырынга 630,0 муң рубльди аңгылаан. Федералдыг тускай сорулгалыг «Россияның культуразы» программаны боттандыра хемчеглерге 3,53 млн. рубль акша-хөреңги чарыгдатынган. Федералдыг адресстиг инвестиция программаның акша-хөреңгизи-биле 8 млн. рубльди национал музейниң чаа бажынының тудуун доозарынче шилчиккен.

2007 чылда элээн каш улуг делегей болгаш регионнар деңгелиниң проектилерин эрттирери көрдүнүп турар: «Аржаан-2» базырыктан археологтук эдилелдер делгелгези «Алдын Грифонунун сылдызының адаанга» Германияның хоорайларына, «Парижге Тываның культура хүннери», республика Чазаа биле Москва хоорайның мэриязының аразында 2006-2009 чылдарда чөпшээржилгелеринге хамаарышкан хемчеглер. Республиканың Р.Кенденбилъ аттыг уран чүүл школазының универсалдыг спорт залының тудуун эгелээри эргежок чугула болуп турар, республиканың тускай сорулгалыг «2005-2010 чылдарда Тыва Республикага мурнады хөгжүдөр культура болгаш уран чүүлдүн угланышкыннары» программаны боттандыра-биле ажылды уламчылаар.

Күрүнениң аныяктар политиказы республиканың социал-экономиктиг, культурлуг болгаш угаан-бодал амыдыралына аныяктарны киржилгезин идеккейжидеринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган турган. Отчеттук чылда 16-дан 30 харга чедир аныяктар ортузунга социологтук айтырышкын болгаш мониторинг эрттирген, ооң түңнелдери-биле Күрүне илеткели белеткеттинген. «2007-2008 чылдарда Тыва Республиканың аныяктары» деп тускай сорулгалыг республика программазы хүлээп алдынган. Азия-Оожум океан регионунун аныяктарының болгаш студентилериниң 6-гы делегей фестивалы Кызыл хоорайга болуп эрткен, аңаа Россияның 14 регионнарның болгаш даштыкы чурттардан төлээлер киришкен. «Кайда-даа хаара туттунмаан аныяктар: айтырыглар болгаш перспективалар» «Төгери стол», «Саян стили—2006» хип-хоп культура фестивалы, «Мисс Азия» чараш кыстар мөөрейи болуп эрткен. Делегейниң студентилер хүнүнге турскааткан хемчеглер, «Күскү студентилер балын» эрттирген.

Өөрөдиге черлеринде аныяктар ортузунга алкоголизмге, наркоманияга болгаш СПИД-ке удур профилактиктиг ажылдар чорудары-биле милицияга деткимче отрядтары, волонтерлар бөлүктери тургустунган. СПИД-төп биле реснаркодиспансерниң тускай эртемниглери-биле кады «Аныяктар — кем-херек үлгедишкыннеринге, алкоголизмге, наркоманияга болгаш СПИД-ке удур» деп акцияны эрттирген.

Парлалга болгаш массалыг коммуникация адырынга-амгы шаңгың телекоммуникациялыг инфраструктураларын хөгжүдөр, чаа информация-коммуникация

технологияларын шиңгээдир талазы-биле таарымчалыг байдалдарны тургузуп келген. Спутник системаның дамчыдылгалары-биле ажылдаар тус чер телерадио-дамчыдылгаларының чорудар эргезиниң болгаш өй-өйлөп дамчыдарының лицензияларын алган.

Республика солуннарының болгаш сеткүүлдериниң тиражы ортумаа-биле үш катап өскөн, оларның бот-орулгазы 17 хуу көвүдээн. Нити тиражы 58 муң экзemplя 35 аңгы номну парлаан, ол дээрге 2005 чыл-биле деңгээрге, 31,9 хуу хөй болуп турар. Полиграфия продукциязын бүдүрериниң болгаш сайгарарының хемчээлдери 11 хуу өскөн.

VI. Корум-чурумну болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандыраары

Республиканың Чазаа хоойлу-дүрүмү, корум-чурумну, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандыраар дээш аар болгаш онза аар кем-херек үлгедишкыннеринге, шынары багай арага аймаан хоойлу езугаар эвес садып-саарарына удур демиселди күштелдиреринче, ол ышкаш республиканың автооруктарына озал-ондакты болдурбазынче онза кичээнгейни салган. 2006-2007 чылдарда кем-херек үлгедишкыннинге удур хемчеглерниң тускай сорулгалыг республика программазының күүселдези чоруп турар.

Эрткен чылын шупту 10089 кем-херек үлгедишкынни бүртүктеттинген, 2005 чылга деңгээрге, 2,1 хуу эвээжээн. Херектерни ажыдары 2005 чылда 53,8 хуу турганындан 57,7 хуу четкен. Аар болгаш онза аар кем-херек үлгедишкыннериниң саны 12,7 хуу кызырылган, оларның бот-деңгези нити кем-херек үлгедишкынниниң структуразының 33,7 хуузу болган. Өлүрүүшкүнүнүн санын 12,5 хуу, кижиниң кадынынга өжегээр аар кемдээшкын чедирерин 16,6 хуу, ооң иштинде кемдээшкынден өлүрүн 30,6 хуу кызырырын чедип алган, оларны иштеп ажыдары 89,9 хуу болган. Дээрбедээшкын 29,8 хуу, үптээшкын 10,5 хуу эвээжээн. Кызыл хоорайда, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарда нити кем-херек үлгедишкыннери, ооң иштиде аар болгаш онза аар кем-херек үлгедишкыннери, өлүрүүшкүн эвээжээн. Ооң-биле чергелештир Каа-Хем, Эрзин, Кызыл, Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл, Тожу, Чеди-Хөл кожууннарда кем-херек үлгедишкыннериниң, ооң иштинде бүртүктеттинген аар болгаш онза аар кем-херектер, өлүрүүшкүн саны көвүдээн.

Эзирик тургаш кем-херек үлгеткеннерниң саны 13,5 хуу, мооң мурнунда кем-херек үлгедип чорааннарны—3,6 хуу кызырылган. Эрге-хоойлу камгалаар органнар хоойлу езугаар эвес сайгарып турган 40,8 муң литр спирт холумактыг суук чүүлдү хавырган.

Экономикаже угланган 824 кем-херек үлгедишкынни илереткен, оларның иштинден 568-зин истээн, ооң ажыдышкыны 71,7 хуу, чедирген когаралдык түңү—85,5 млн. рубльди эгиткен.

Эрткен чылын күштээшкын саны 4 хууга, автомашина озал-ондаанга амы-тынындан чарлыр чорук—8,8, бажың оорлаар чорук—2,2, хөй-ниитиниң черлеринге, ооң иштинде кудумчуларга—5,2, ажыл чок хамаатыларның корум-чурум үрээри 1,8 хууга өскөнинче кичээнгейни салыр. Өскөниң өнчү-хөреңгизин оорлаан херектерни ажыдары 26,3 хуу, ооң иштинде мал оорунун—19,1, бажың оорунун 34,7 хуу болган. Мооң-биле холбаштыр тус чер бот-башкарылга органнары кем-херек үлгедишкыннериниң социал-эрге-хоойлу талазынче угланган профилактика ажылын күштелдирер; милицияның участок инспек-

торларының ажыктыг ажылын организаастаар болгаш ролун бедидер; хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарына хамаатыларның болгаш оларның хөй-ниити кезектериниң идеккейлиг киржирин хандыраар.

Отчеттук чылда **наркотиктерни хоойлу езугаар эвес саарып турары-биле** холбашкан 798 кем-херек үлгедишкынни бүртүктеттинген, ооң иштинден 54,8 хуузу аар болгаш онза аар кем-херек үлгедишкынни, а 55,7 хуузу наркотиктиг, мээ-медерелге берге уржуктарлыг бүдүмелдерниң болгаш аңаа дөмейлешкек чүүлдерниң саарылгазы-биле холбашкан. Судче 130 кижиге хамаарыштыр 113 кеземче херээн чоруткан, ооң иштинде 43 херекти баш удур дугуржулгалыг бөлүк кижилер үлгеткен. Хоойлу езугаар эвес саарылгадан 419,2 кг наркотикти хавырган. Административтиг 40 хоойлу-дүрүм хажыдышкынын илереткен, 54 муң рубль түңнүг торгаалды онааган. Черлик конопля өзүп турар 3,2 муң га шөлдү янзы-бүрү аргалар-биле чок кылган. Наркотиктерни ажыглап, тарадып, бүдүреринге удур 14 акцияны эрттирген.

Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун күштелдирер, онза ужур-дузалыг объектилерниң болгаш хөй кижиге чыгыр черлерниң идегелдиг камгалалын хандыраар, **чурттакчы чонну террорисчи байдалдыг хөдөлишкыннерден камгалаар** хемчеглерни күштелдирер талазы-биле ажылдарны Россия Федерациязының Президентизиниң 2006 чылдың февраль 15-те №116 «Терроризмге удур демисел талазы-биле хемчеглер дугайында» Чарлыгына болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларына дүүштүр чорудуп турар. Республиканың Терроризмге удур комиссиязы хуралдарына чугула объектилерниң камгалал чурумунун болгаш терроризмге удур камгалалының, энергетика, транспорт, амыдырал хандырылга, өөрөдиге болгаш өске-даа объектилерниң байдалының дугайында айтырыгларны доктаамал чугаалажып турган. Объектилерге шуут бот-боттары харылзаалыг ажылдаар органнарның хөдөлишкыннериниң практиктиг ажыл-херектеринче кичээнгейни салган. «Щит—2006», «Ураган», болгаш «Набат» деп тактиктик өөрөдигелерни эрттирген.

Хоойлу езугаар эвес келген мигрантыларның туруп болур черлерин хынаар талазы-биле 709 профилактиктиг хемчегни эрттирген, 1019 даштыкыларга болгаш хамааты эргези чок кижилерге административтиг харысалганы онааган. Хоойлу езугаар эвес күш-ажыл кылып турган 29 даштыкы хамаатыны туткан, меге документилерлиг 19 даштыкыларны илереткен.

Боо, ок-чемзек, частыр бүдүмелдерни шыгжаан черлерни хынаан түңнелинде, хоойлу езугаар эвес сайгарганы дээш 146 боону хавырган, 136 кеземче херээн оттурган.

«Россия Федерациязының **Күрүне кызыгаарының** дугайында» Федералдыг хоойлу дүүштүр 2006 чылда республиканың девискээринге кызыгаар чанында чурттакчылыг черлерниң иштинге кызыгаар зоназын тодараткан болгаш кызыгаар чурумунун Дүрүмүн бадылаан. Тыва Республика талазы-биле кызыгаар эргелели тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады кызыгаар зоназын тодарыдыр демдектерни тургузар ажылды чорудуп турар. Кызыгаар чоогунун чурттакчылыг пунктуларының тус чер чурттакчылары-биле кызыгаарга хоойлуга удур ажыл-чорудулганы болдурбас талазы-биле профилактика, сагындырыг ажылдарын доктаамал чорудуп турар.

Эрткен чылын кызыгаар чурумун үрээш 101 кижини туткан. 45 кижиге 35 кеземче херээн оттурган. 12 боону, 70 ок-чемзекти хавырган. Россияның болгаш Моолдун

хамаатыларындан 582 баш малды оорлаан дугайында 41 билдиришкин кирген. Россиядан Моолче дөрт удаа, Моолдан Россияже ийи удаа 24-24 баш малды эгиткен. Моол таладан 34 катап 1246 баш малды кызыгаар кежилдир кадарган таварылга бүрүткеттинген, Россия талазындан 314 баш малды 12 катап кызыгаар кежилдир оदारлаткан.

Россияның Чепсектиг Күштеринин Хүрээлеңинге шериг албаны эртирерибиле 1250 кижини кыйгырткан болгаш чоруткан, ооң иштинден 126 кижери кезээ езугаар барган. Шериг кезектеринден чөлшээрел чокка боттары чорупкан 26 солдатты тыпкан, оларның иштинден 12 кижини албан эртирип турган кезектеринче чоруткан.

Тыва каайлы административтиг хоойлудурум үрээшкининин дугайында 84 херекти болгаш 5 кеземче херезэн оттурган, 171,9 муң рубль түңнүг торгаалды онааган, 137,1 муң рубль түңнүг бараанны хавырган. Отчеттүг үениң ишинде кижилериниң декларация чок барааннарының факт-барымдааларына административтиг хоойлудурум дугайында 46 херекти оттурган, бо дээрге ниити херектериниң санының 56 хуузу болуп турар.

Кеземче-күүселде системазының реформазының талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазын боттандыраар сорулга-биле көдээ ажил-агый техниказы болгаш дериг-херекселдери садып алыры-биле республика бюджетинден 300 муң рубльди чоруткан. Отчеттүг чылда шииткелдер күүседир албан черлери 12,8 млн. рубльдиң бараанның продукциязын бүдүрген, ачы-дузаны чедирген ажилдарын кылган. Бюджеттен дашкаар ажил-чорудулганың орулгазы 18 млн. рубль болган. Беш дузалал ажил-агыйында 1875 га көдээ ажил-агыйның ажилгал шөлүн быжыглаан, ында 215 баш мыйыстыг бода малды, 1120 баш хой, өшкүнү, 363 хаваны, 60 аътты ажаап турар.

Шииткелдер күүседир албан черлеринде туберкулезтан өлүп-хораары 33,4 хуу эвээжээн.

Кеземче-күүселде системазының ажил-дакчыларына 4 чуртталга бажынын тудуп берген, 7 кижичуртталга сертификадын алган. №1 эдип чазаар колонияда 100 кижичурттар ниити чуртталга бажыны, 800 дөрбелчин метр шөлдүг административтиг бажыны ажылгалда кириген.

Миграция албаны 25 ажил берикчииниң хөлезилеп алганы даштыкы 44 хамаатыны ажилга тургузар чөлшээрелди берген. Россия Федерациязының даштыкы ажилчын күжүн ажылгаарының дүрүмүнүн 1312 хажыдышыкынын илереткен болгаш административтиг харысалгага онааган. 1980,5 муң түңнүг рубльге торгаан. Судтар даштыкы 16 хамаатыны республика девискээринден үнүп чоруур шиитпирни хүлээп алган.

Республикада **эптештирилге судьяларының 14 участогу болгаш күрүнениң 11 нотариус** конторалары ажылдап турар. Эрткен чылын эптештирилге судьялары 28353 муң хамааты, кеземче болгаш административтиг херектерни көргөн. Транспортту ээрик башкарып чорааны дээш 1909 херекти көргөн, 1246 чолаачының автомобиль башкараар эргезин казаан. Ак-Довурак хоорайда, Кызыл, Таңды кожуунарда эптештирилге судьяларына суд

хуралдары эрттирер дериттинген залдарлыг аңгы бажыңнары берген, Кызыл хоорайның 5 суд участогуна «Газель» микроавтобусту садып алган. 12 эптештирилге судьязы билег бидидер курстарга, ооң иштинден ийи кижичи Россияның суд шиидилгезинин академиязының Чөөн-Сибирьде филиалына өөрөнгөн. Өвүрдө нотариус конторазы ажыттынган болгаш оргтехника-биле дериттинген. Нотариус ажил-чорудулгазындан республика бюджетинче 1,7 млн. рубль кирген.

Республиканың суд приставтары 35 муң суд шиитпирлеринин күүселдезин көргөн, оларның 65,5 хуузу күүсеткен болгаш 25,7 млн. рубльди негеп алган, административтиг торгаалдардан 11,1 млн. рубльди кириген. 17 кеземче херезэн оттурган. 16,7 млн. рубль үнелиг эт-херекселди өрелиг хамаатылардан хавыргаш, сайгарары-биле дамчыткан.

Отчеттүг чылда республиканың девискээринге 19 техногенниг болгаш бойдустун **онза байдалдары бүрүткеттинген**, 2005 чылга деңгээрге 42 хуу хөй. 20 кижичи амытынындан чарылган, 22 кижичи камгалап алган. Чайгы үеде суг үерлээшкинери болгаш куш гривининиң халдавырлыг микробтары таратпазының хемчеглерин организастаары-биле холбашкан чүүлдер байдалды элээн нарыдаткан.

Республиканың девискээринге онза байдалдары сагындыраар болгаш узуткаар база өрттүн айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле республиканың болгаш муниципалитеттериниң комиссиялары 72 хуралды эрттирген, ооң түңнелинде комиссияларның даргаларының 46 айтышыкынын хүлээп алган, 42 доктаал төлевилелдерин белеткээш, бойдустун болгаш техногенниг характерлиг онза байдалдардан чурттакчы чонну база девискээрлерни камгалаары-биле чоруткан. 18 команда-штаб өөредилгезин эрттирген.

2005-2006 чылдарның одалга сезонунда алды шак ажыг үениң дургузунда уламчылаан ийи онза байдал болгаш одалга-энергетика комплекзинге 35 үрелишкин эң-не хөй чарыгдалдыг болган. Оларның чедирген материалдыг когаралы 6,4 млн. рубль, ооң иштинде чедирген когаралды эдеринге, кылырынга саң-хөө чарыгалды 4,8 млн. рубль болган.

520 өрт болган, ооң саны 4,6 хуу кызырылган. 27 кижичи амытынындан чарылган, 2005 чылдан ийи кижичи эвээш. 9,2 млн. рубльдиң материалдыг когаралын чедирген. Хөй кижичи чыгыр объектилерге профилактиктиг хемчеглерни эрттирген, ниити чуртталга болгаш чуртталга бажыңнарында өртке удур булуңнары дерезэн, чоннун чурттап турар черлериниң аайы-биле лекция, беседа номчуурун организастаан.

Республиканың суг бассейнеринге 46 озал-ондак болган, аңаа 91 кижичи янзы-бүрү кемдээшкинге таварышкан, 31 кижичи амытынындан чарылган, 2005 чылдан 18 кижичи эвээш. 48 дилелге-камгалап хемчеглерин чоруткан. Суг объектилеринге озал-ондак болурун, кижилериниң амытынындан чарлыр чоруун эвээжедир сорулга-биле сугларга камгалап чорудар ажилдакчылар 1482 кижиче инструкция берген, 553 кижичи сугга айыыл чок чорук хемчеглеринге болгаш эштиринге өөрөткөн, 90 лекцияны, 219 беседаны чоруткан, орта 32,4 муң кижичи

олурушкан.

2007 чылда онза байдалдары сагындыраар болгаш узуткаар күрүне системазының кол сорулгазы болза, хамааты камгалап адырында күүсекчи эрге-чагырга органнарының бүгү деңгелиниң кады ажил-чорудулгазының ажыктыын бидидери; өрттүн айыыл чок чоруун болгаш суг объектилеринге кижилериниң айыыл чок доктаамал белен турарын хандыраар.

чоруун хандыраары; онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаары, ондактыг айыылдыг, ооң болу бээрин эвээжедир болгаш ооң чедирер уржуктарын чымчадыры болур. Нормативтиг эрге-хоойлу баазаны, ылаңгыя муниципалдыг деңгелге сайзыраңгайдыраар чугула; республиканың камгалап албанының күжүн болгаш чепсек-херекселдерин

***

2006 чылда ажилдың түңнелдерин үндүрүп тура, республиканың Чазаа чамдык принципалдыг чүүлдерни демдеглээри эргежок чугула деп санап турар.

1. Чазаактың ажил-чорудулгазы Россия Федерациязының Президентизинин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына Айыткалында хевирлеттинген ниити-күрүнениң мурнады көөр чүүлдеринге дүүштүр, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралына Айыткалында салдырган сорулгаларны барымдаалап, боттанып келген болгаш экономиканың болгаш социал адырның эң чугула адырларында бурунгаар чаартылгаларга уланган.

2. Экономиктиг өзүлденни темпелеринин дүргедээшкинин эки деңгелге быжыглап шыдаан. Баш бурунгааргы үнелел-биле алырга, ниити каттышкан продукт 10 хууга улгаткан; үлетпүр продукциязының бүдүрүшкүнү – 2,4; кол капиталче инвестициялар – 36,6, чуртталга оран-савазының кирилдизи – 55,7; бараан саарылдазы – 10,6, төлеверлиг ачы-дузаның хемчээли – 11,5 хууга. Малдың кол хевирлеринин баш саны көскүзү-биле өскөн. Өртектөр Россияда ортумак өртектерге көөрде куду темпилиг өскөн. Даштыкы экономиктиг ажил-чорудулгада практиктиг түңнелдер көстүп келген.

3. Онза кичээнгейни мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдериниң боттандырылганынче угландырган. Бодунуң күш-ажылы дээш башкылар болгаш эмчилер хөйүнү ап эгелээн. Школаларны чада аайы-биле Интернетке кожуп турар. Амгы үениң школачы автобустары, «дүрген дузаның» чаа машиналары болгаш дериг-херекселдер кээп эгелээн. Көдээниң бүдүрүшкүлеринге узун хуусаалыг чээлилер боттуп чүүл апарган.

4. Чаа тургустунган муниципалдыг тургузулгар боттарының бүрүн эргелерин боттандыраары-биле баштайгы базымнары кылганнар. Бүгү кожуннарда, хоорайларда, көдээниң чурттакчылыг черлеринде бүдүрүлгениң «өзүлдө точкаларын» тодараткан болгаш боттарының девискээрлеринге ажил-агый чорудулгазының планнарын ажылдап кылган, бюджеттерни хевирлеп тургускан, чурттакчы чоннун хүн бүрүдөгү херекселдерин шиитпирлеп турар.

5. Республиканың чурттакчы чонунуң хөй нуруузу эки талаже өскерлишкинерни ожаап билген. Чоннун акша орулгалары, шалың акшазы, пенсиялар, стипендиялар, пособиелер-биле кады, а ол ышкыш бизнестен, бажың чанында дузалал ажил-агыйындан орулгалар өскөн. Бир кижиче онааштыр ортумак орулгалар 16,8 хууга, айның ортумак шалыңы – 27,5 хууга, пенсияларның ортумак хемчээли – 10,4 хууга, чурттакчы чоннун акша шыгжамыры – 28 хууга өскөн. Орулгалары амыдырап-чурттаарының эң адаккы хемчээлинден эвээш чурттакчы чоннун саны 19,4 муң кижиче кызырылган.

Россияга көөрде, ортумаа-биле чоннун чайгаар өзүлдезинин бедик көргүзүглери кадагалаттынган, ниити болгаш чаш уругларның өлүп хораар чоруу кызырылган. Чоннун ниити аарыыр чоруу эвээжээн.

6. Республиканың саң-хөө байдалы быжыккан. Үндүрүг онаар баазаны калбартыры уламчылаан. Каттышкан бюджеттин боттун орулгалары 1,3 катап өскөн. Ниитизи-биле алырга, орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле даалга күүсеттинген, ыңдыг чүүл социал адырның турум ажылын хандыраар арганы берген.

7. Хоойлу-дүрүм сагылгазын, корум-чурумну болгаш ниитиниң айыыл чок чоруун хандыраарының талазы-биле хемчеглерни боттандырганының түңнелинде кем-херек үүлгедишкинеринин, ооң иштинде өлүрүшкүннериниң, назы четпээннериниң ортузунда корум-чурум үрээшкинериниң санын чавызадыр аргалыг болган. Террорисчи хөдөлишкинерни болдурбазының талазы-биле хемчеглерни боттандырып келген. Эрге-хоойлу камгалаар органнарының техниктиг чепсегелениң деңгели бедээн, кадрларның шынар составы экижээн.

8. Чамдык туруштарның талазы-биле көскү бурунгаар базым чедип алдынмаан дээрзин Чазак миннип турар. Чурттакчы чоннун ажилга хаара тударын болгаш ооң орулгаларын бидидериниң айтырыглары четпес шиитпирлеттинип турар. Бажың-балгатка болган кем-херек үүлгедишкинерин, ооң иштинде арагалаашкынын түңнелинде өлүрүшкүннерни болдурбазының талазы-биле байдалды өскертип шыдаван. Тудуг объектилерин ажылгалга дужаарының графиги сагыттынмай турар. Барааннар болгаш аш-чем продуктуларын боду бүдүрери оожум темпелер-биле хөгжүп турар. Үндүрүлгелерин чамдык хевирлериниң талазы-биле бюджетче кирилделер пландан чавыс болган. Чамдык муниципалдыг албан черлериниң акшаландырышыкынынга чидиг айтырыглар тургулаан.

***

2007 чыл үре-түңнелдиг экономикаже, өг-бүлө бүрүзүнүн тодуг-догаа болгаш чаагай чоруунче база бир базымның чылы болур ужурулуг. Ылаңгыя кончуг улуг күженишкинерни кадык камгалап, өөредилге, чуртталга тудуунуң болгаш көдээ ажил-агыйын деткиринин адырына мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдерни боттандыраарына, экономиканың бүгү секторларының хөгжүлдизинче, ажил чок болгаш яды-түреңги чоруктуң деңгелин чавызадырынче, амыдырап-чурттаарына база ажилдаарына төлептиг байдалдарны тургузарынче салыры онза чугула.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

2007 чылдың январь 31.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнун оралакчызы—1-19-87, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия—1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдистер—1-18-10, культура, өөредилге—1-03-88, чагаа—1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер—1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. **Тираж 20000.** Чагыр 12.

АГАР САНЫБИС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл. ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечилелдин дугаары—ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 100011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилениң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.